

РОМАН

ЧЕЗАРЕ ПАВЕЗЕ

ДИЯВОЛ НА ПАГОРБАХ

КЛАСИКА

КЛАСИКА

ЧЕЗАРЕ ПАВЕЗЕ

ДИЯВОЛ НА ПАГОРБАХ

Переклад з італійської Мар'яни Прокопович

Львів
Класика
2000

Переклад з італійської: *Мар'яна Прокопович*

Дизайн: *Volodymyr Kostyrko*

В оформленні обкладинки використано
репродукцію роботи Оскара Цвінчера

Перекладено за виданням:
Cesare Pavese, *La bella estate*, Torino: Einaudi, 1971

© Мар'яна Прокопович, переклад українською мовою, 2000

© Видавництво «Класика», 2000

ISBN 966-7493-11-3

Видавництво «Класика»
м. Львів, вул. Огієнка 18-А
тел./факс (0322) 980135
e-mail: vd@vd.lviv.ua
<http://vd.lviv.ua>

Ми були дуже молоді. Того року, здається, я майже не спав. Один мій приятель спав іще менше, і деколи можна було побачити, як він прогулюється перед залізничною станцією о порі, коли прибувають і відходять перші поїзди. Ми, бувало, розходилися з ним біля брами вже глибокої ночі; П'єретто блукав ще трохи і на самому світанку випивав кави. Тоді брався вивчати заспані обличчя двірників та велосипедистів. Він геть забував всі наші нічні розмови: попоносившись трохи з ними, пускав їх за вітром і спокійно казав: — Пізно вже. Іду спати.

Бувало, за нами ув'язувався хтось із хлопців, але він не розумів, чим можна займатися, коли кіно вже не подивишся, коли розваги закінчуються, остерії зачинаються і все затихає. Він вмощувався разом з нами на лавці, слухав наші нарікання та смішки, запалювався нашою ідеєю іти будити дівчат або дочекатися зорі на пагорбах, відтак, зі зміною нашого настрою, починав вагатися і знаходив у собі мужність піти додому. Назавтра він питав: — То що ж ви робили потім? — Відповісти йому було нелегко. Ми слухали белькотіння якогось пияка, спостерігали, як розвішують афіші, обходили ринок навколо, дивилися, як переганяють шляхом овець. Тоді П'єретто говорив: — Ми познайомилися з жінкою.

Той не вірив, але торопів.

— Тут потрібна наполегливість, — говорив П'єретто. — Ти гуляєш у неї під балконом. Ходиш так цілу ніч — цього не можна не помітити. Дарма, що вона тебе не знає — у неї все одно починає грати кров. Настає мить, коли їй годі витримати, вона зістрибує з ліжка і навстіж розчиняє перед тобою віконниці. Ти приставляєш драбину...

Але про жінок ми говорили неохоче. Принаймні всерйоз. Про себе ані П'єретто, ані Оресте не розповідали мені всього. Тому вони мені й подобалися. Жінки, ті жінки, що розлучають друзів,

нагодяться пізніше. А поки ми говорили лише про цей світ, про дощ та сонце, і мали з того таку втіху, що спання справді здавалось марнуванням часу.

Одної ночі того літа ми сиділи на набережній По, вмостившись на лавці бульвару. Оресте буркнув: — Ходімо спати.

— Подрімай тут, — казали йому ми. — Навіщо марнувати собі літо? Не вмієш спати впівока?

Притулившись щокою до опертя лавки, Оресте глянув на нас спідлоба.

Я казав, що в місті можна і зовсім не спати. — Тут завжди світло, завжди як удень. Можна щоночі щось робити.

— Це тому, що ви ще пацани, — сказав П'єретто, — вам усе мало.

— А ти хто? — сказав я. — Дід?

Оресте раптом стрепенувся: — Кажуть, діди ночами не сплять. А ми вночі гуляємо. Хто ж тоді спить, хотів би я знати?

П'єретто загігикав.

— Ти чого? — сказав я, насторожившись.

— Спати треба з жінкою, — сказав П'єретто. — Того-то й вам, і дідам не спиться.

— Можливо, — буркнув Оресте, — але все одно спати хочеться.

— Бо ти не міщух, — сказав П'єретто. — Для таких, як ти, ніч ще має свій природний сенс. Як для курей або собак.

Минула друга. По той бік По мерехтів пагорб. Було свіжо, майже холодно.

Ми підвелися і пішли до центру міста. Я обмірковував дивовижну П'єреттову здатність завжди виходити сухим із води, а нас залишати в дурнях. Ані Оресте, ані мене, приміром, не надто мучило безсоння через жінок. Уже вкотре я запитував себе, яким же було життя П'єретто перед тим, як він приїхав до Турину.

На лавках біля вокзальних клумб, під негустою тінню деревець спали, роззявивши роти, двоє обірванців. Без піджаків, з кучерявим волоссям та бородами, вони були схожі на циган. Неподалік стояли нужники, і хоча ніч мала присмак свіжості й літа, у цьому місці панував сморід, різкий дух, що відгонив довгою сонячною дниною, рухом, галасом, потом, битим асфальтом, неспокійною юрбою. Увечорі ці лавки — вбога оаза в серці Турину — були неодмінним пристановищем балакучих тіточок, старих парубків, мандрівних крамарів, голодранців, які сиділи тут, нидіючи, чекаючи, старіючи.

Чого вони чекали? На думку П'єретто — чогось великого, загибелі міста, апокаліпсису. Іноді їх проганяла літня злива, споліскуючи все.

Тієї ночі оті двоє спали, немов убиті. На пустельному майдані до порожнього неба ще промовляли декілька світляних вивісок, кидаючи відблиски на двох мертваків. — Оце люди, — сказав Оресте. — Вони вчать нас, як жити.

Він підвівся, щоб іти геть.

— Ходімо з нами, — сказав П'єретто. — Тебе ж ніхто не чекає удома.

— Там, куди ви йдете, теж, — сказав Оресте, проте пішов з нами.

Ми вирушили у напрямку до нових галерей. — А їм, отим двом, — сказав я тихо, — гарно буде прокинутися на майдані з першими променями сонця.

Цього разу П'єретто не сказав нічого.

— Куди ми йдемо? — спитав я, зупиняючись.

П'єретто пройшов кілька кроків і теж зупинився.

— Було б куди іти, — сказав я. — Усе ж зачинене. Ніде ні душі. Цікаво, навіщо вся ця ілюмінація.

П'єретто не сказав, як звикле: “А сам ти навіщо?”, тільки буркнув: — Хочеш, підемо на пагорб?

— Далеко, — сказав я.

— Далеко, але там так гарно пахне, — промовив він.

Ми знову спустилися головним проспектом; на мості я раптом змерз; відтак ми швидким кроком почали підніматися догори, залишаючи позаду знайомі околиці. Було вогко, темно, безмісячно; навколо виблискували світлячки. Невдовзі, спітнівши, ми стишили ходу. Ми розмовляли про нас. Ми говорили пристрасно, навіть Оресте дав втягнути себе в розмову. Ці вулиці ми проминали не раз, зігріті вином або товариством; але нам було байдуже, це був лишень привід, аби просто іти, підніматися, відчуті під ногами махину пагорба. Ми минали поля, огорожі, ворота вілл, вгадували запах асфальту та лісу.

— Як на мене, квітка у вазі пахне не згірше, — сказав П'єретто.

Як не дивно, але ми ніколи не піднімалися на сам вершечок, принаймні не цим шляхом. Там мало би бути одне місце, перевал, де дорога вирівнюється, а косяг різко підстрибує, і це місце уявлялось мені останньою межею, терасою, що відкривається у світ рівнин. Ми вже дивилися туди вдень — з вершин інших пагорбів, із

Суперги, з Піно. На обрії цього моря круч Оресте показав нам невізразні лісисті тіні, свої рідні сторони.

— Вже справді пізно, — сказав Оресте. — Тут колись було повно шинків.

— Вони якраз зачиняються, — сказав П'єретто. — Але хто всередині, той далі гуляє.

— Хіба варто приходити влітку на пагорб, — сказав я, — щоб гуляти за зачиненими дверима?

— Тут, мабуть, є садок, — сказав Оресте, — і моріжки. І в парку можна спати.

— Парки теж не безмежні, — сказав я. — Десь та й починаються ліси, виноградники.

Оресте крєкнув. Я сказав до П'єретто: — Нічого ти не знаєш про ліси-виноградники. Гуляєш до рання, а про природу не знаєш нічого.

П'єретто не відповів. Час від часу десь далеко брєхав собака.

— Може, пристанемо? — сказав Оресте на закруті.

П'єретто прокинувся від своїх думок. — Ну й що, — сказав він поспіхом, — все одно зайці та вужі поховалися під землю, бо бояться перехожих. Повсюди смердить бензином. Де ж та природа, яка вам так до вподоби?

Він безцеремонно напустився на мене. — А коли в лісі когось заріжуть, — проголосив він своїм повчальним тоном, — думаєш, буде так, як у казці? гадаєш, навколо мертвого замовкнуть цвіркуни? і озеро крові значитиме більше, ніж плювок?

Оресте з відразою сплюнув. Тоді сказав: — Увага, якась машина їде.

Повільно й безшелесно з'явився великий відкритий автомобіль блідо-зеленого кольору і плавно, лагідно зупинився, наполовину затінений деревами. Ми дивилися на нього збентежено. — Фари вимкнув, — сказав Оресте.

Я подумав, що всередині, либонь, якась пара, і мені захотілося бути далеко звідси, на перевалі, і не бачити нікого. Хай би вони забирались у тім своїм екіпажі до Турину і залишили нас тут самих. Оресте потупив голову: — Пішли.

Наближаючись до машини, я сподівався почути шепіт та шарудіння, можливо, сміх, а натомість побачив за кермом молодого чоловіка — він відкинувся на спинку сидіння, задерши обличчя до неба.

— Чисто тобі небіжчик, — сказав П'єретто.

Оресте вже виринув з тіні. Ми йшли під спів цвіркунів; за ті кілька кроків попід деревами чого тільки я не передумав. Я боявся обернутися. Поруч мовчав П'єретто. Напруга стала нестерпною. Я зупинився.

— Ова, — сказав я. — Він не спить.

— Чого ти боїшся? — мовив П'єретто.

— Ти бачив його?

— Він спав.

Таким робом не засинають, я сказав, та ще й в автомобілі на ходу. У моїх вухах і досі лунала П'єреттова тирада. — Хоч би хто над'їхав. — Ми обернулись, щоб подивитися на закрут, що чорнів між деревами. Дорогу перетнув світлячок, жаріючи, немов сигарета, що горить сама по собі.

— Підождім, може він поїде собі геть.

П'єретто сказав, що власник такої машини може дозволити собі приємність споглядати зірки. Я нащулив вуха. — А що, як він нас побачив?

— Подивимось, що він на це скаже, — мовив Оресте і ревував. Розпачливий і несамовитий, той рев почався гуркотом і виповнив землю та небо, це було ревіння бика, яке відтак перейшло у п'яний регіт. Відстрибнувши вбік, Оресте ухилився від мого стусана. Ми всі нащупили вуха. Знову заскавулів собака, цвіркуні розгублено замовкли. Тиша. Оресте розтулив рота, щоб повторити свій номер, і П'єретто сказав: — Раз, два, три!

Цього разу вони заревли вдвох, протяжно, з верескливими повторами та репризами. У мене аж мурашки по шкірі пробігли, коли я уявив, як цей рев проникає всюди, наче світло фари крізь ніч: вдаряє в косогори, пробирається вглиб стежин, у згустки тіней, у нори, в коріння і примушує вібрувати все.

Собака знов оскаженів. Ми прислухалися, пильно вдивляючись у закрут. Я хотів був сказати: — Він, певно, помер від страху, — коли різко хряпнули, замикаючись, дверцята авто. Оресте сказав мені на вухо: — Зараз приїде патрульна, — і ми чекали, вдивляючись у дерева. Але довший час нічого не діялося. Навіть собака заспокоївся, і навкруги попід зорями панував лише спів цвіркунів. Ми вдивлялись у тінь між деревами.

— Ходімо, — сказав я. — Нас же трое.

II

Він сидів на приступці автомобіля, опустивши обличчя на руки. Він не ворухнувся. Ми стали за декілька кроків й дивились на нього, як на небезпечногo звіра.

— Він що, блює? — сказав П'єретто.

— Цілком можливо, — мовив Оресте. Підійшовши до нього, поклав руку йому на чоло, немов перевіряв температуру. Той притисся чолом до руки, наче грайливий пес. Здавалось, зараз вони почнуть штурхати один одного, і я почув хихотіння. Оресте обернувся.

— Це Полі, — сказав він. — От тобі й на! Вони мають віллу в наших краях.

Тримаючи Оресте за руку, він тріпнув головою, як людина, що виходить з води. Це був гарний молодик, на кілька років старший від нас, з м'якими і розгубленими очима. Не відпускаючи руки Оресте, він ковзнув по нас невидючим поглядом.

Тоді Оресте спитав: — Хіба ти не в Мілані?

— Ще встигну, — сказав той. — А ти ще ходиш на вивірок?

— Тут не Узгір'я, — сказав Оресте і випручав руку. Відтак сказав, оглядаючи машину: — Ви що, поміняли авто?

“Чого він теревенить з п'яним?” — подумав я. Недавній мій страх перейшов у роздратування. — “Чого він не лишить його в рові?”

Отой Полі дивився на нас. Він був наче безнадійно хворий, що дивиться пригнічено і смутно з глибини ліжка. Ніхто з нас ніколи не доходив до такого стану. Однак він був засмаглий і цілком гідний свого автомобіля. Мені стало соромно за наше ревіння.

— Звідси не видно Турину? — сказав він, жваво підвівшись на ноги й озираючись навколо. — Мало б бути видно. Ви не бачите Турину?

Якби не голос, глухий, хрипкий і кволий водночас, могло б здатися, що він майже зовсім оговтався. Він ще раз роззирнувся й сказав до Оресте: — Я тут уже третю ніч. Тут є одне місце, звідки видно Турин. Не хочете піти туди? Непогана місцина.

Тепер ми стояли колом, й Оресте зопалу спитав: — Ти що, втік з дому?

— В Турині на мене чекають, — сказав він. — Ті, що натоптали собі гаманці, паскудний народ. — Він подивився на нас, соромливо, по-дитячому всміхаючись. — Нестерпний народ — все робить у рукавичках. Навіть дітей та мільйони.

Підійшов П'єретто і похмуро подивився на нього.

Той вийняв сигарети і пригостив кожного по черзі. Вони були м'які й сухі. Ми закурили.

— Якби вони побачили мене з тобою та з твоїми друзями, — сказав Полі, — вони підняли б мене на глум. Я люблю водити їх за носа, мене це розважає.

П'єретто мовив з натиском: — Небагато ж вам треба, щоб розважитись.

Полі сказав: — Я люблю жартувати. А ви хіба ні?

— Перш, ніж паплюжити тих, хто натоптав собі гаманці, — сказав П'єретто, — треба самому навчитися це робити. Або вміти жити, не тратячи й шеляга.

Полі, із збентеженим виразом обличчя, сказав: — Гадаєте? — Він сказав це так стривожено, що навіть Оресте не зміг стримати посмішки. Тут Полі стягнув нас до купи, обійняв усіх нараз, немов беручи собі в спільники, і ледь чутно додав: — Є ще одна причина.

— Кажі.

Він опустил руки й зітхнув. Сумирно дивився на нас своїми проникливими очима, а виглядав він справді-таки кепсько.

— Річ у тім, що цієї ночі я почуваю себе як бог, — повільно промовив він.

Ніхто не засміявся. На мить запала мовчанка, а тоді Оресте запропонував: — Гайда, подивимось на Турин.

Ми зійшли трохи нижче, до того виступу на закруті, звідки було видно відблиски осяяного вогнями Турину. Ми зупинились на краю. Досі, піднімаючись на пагорб, ми ніколи сюди не звертали. Поклавши руку на плече Оресте, Полі поглянув на море вогнів. Викинув геть сигарету, просто стояв і дивився.

— Ну ось. То що робимо? — сказав Оресте.

— Яка та людина нікчемна, — сказав Полі. — Вулички, дворики, димарі. Звідси місто схоже на море зірок. А коли ти там, серед них, зовсім цього не бачиш.

П'єретто відійшов на кілька кроків. Поливаючи кущі, він гукнув: — Та ви насміхаєтесь з нас!

А Полі спокійно продовжував: — Я люблю протистояння. Коли відчуваєш спротив, стаєш сильнішим, переростаєш самого себе. Без протистояння життя банальне. Я не творю собі ілюзій.

— А хто їх творить? — сказав Оресте.

Той підвів очі й посміхнувся. — Хто? Та ж усі. Всі, хто спить у цих домах. Вони сплять, снять, прокидаються, кохаються, кажуть про себе “я такий” чи “я сякий”, вважають, ніби вони щось значать, а насправді...

— Що — насправді? — сказав П'єретто, підходячи.

Полі згубив нитку своїх розважань. Ляснув пальцями, шукаючи потрібне слово.

— Ти казав, що життя нудне, — сказав Оресте.

— Які ми, таке й життя, — сказав П'єретто.

Полі сказав: — Сядьмо. — П'яним він зовсім не здавався. Я починав схилитися до думки, що ця божевільність його очей настільки ж звична й невіддільна від нього, як і його шовкова сорочка, потиск його руки, чудовий автомобіль.

Ми потеревенили трохи, сидячи на траві. Сам я мовчав, прислухаючись до сюрчання цвіркунів. Полі, здавалось, не звертав уваги на сарказми П'єретто: сиплючи назвами готелів, іменами впливових осіб, утриманок, він пояснював йому, чому втік з Турину і ось уже три ночі уникає людей. Поступово П'єретто почав сповнюватися симпатією до Полі, а я, навпаки — неприязню: я вирішив, що він просто бовдур. Мене знов охопило роздратування, як тоді, коли автомобіль зупинився і я подумав, що там всередині кохається якась пара.

Тут я сказав: — І варто було тікати з Турину, аби тепер тільки про нього й говорити.

— Атож, — мовив Оресте, підхоплюючись на ноги. — Ходім додому, завтра ж робочий день.

Полі підвівся, підвівся й П'єретто. — Ти що, лишаєшся? — сказали вони мені.

По дорозі до автомобіля я трохи відстав, щоб розпитати Оресте про Полі. Він пояснив, що родина Полі має посілість у його краях, їм належить велика садиба з віллою, цілий пагорб. — Колись він приїжджав на село і ми разом ходили на полювання. Він вже й тоді був ледащо, але ще так не пив.

Він гукнув Полі: — Ви поїдете цього року до Грєппо?

Закінчивши розмову з П'єретто, Полі обернувся.

— Тато запроторив мене туди минулого року і забрав машину, — сказав він, не бентежачись. — Дивні ідеї приходять декому до голови. Він хотів відірвати мене... Від чого ж? Не знаю, чи ще колись туди

поїду. Можна було б провести там якусь днину, не більше. З кимось із друзів або з платівками.

Він галантно відчинив дверцята. Мені не хотілося сідати, бо я усвідомив, що з ним нам годі бути самими собою. Його треба слухати, треба приймати його світ, відповідаючи йому в тон. Бути з ним ввічливим означало бути йому дзеркалом. Я не розумів, як Оресте міг проводити колись з ним цілі дні.

Сівши за кермо, Полі обернувся і сказав: — То ідемо?

— Куди?

— До Грєппо.

Оресте аж підстрибнув. — Ти що, з глузду з'їхав? Я хочу спати.

Я теж запротестував, що безглуздо їхати туди о такій порі.

— Ще навіть не світає, — сказав Полі. — Всього лиш четверта доходить. О п'ятій ми будемо там.

Ми всі загукали, що нам треба додому. — Завези нас до міста, — сказав Оресте. — Нагода ще буде.

Я прошепотів йому: — А він не завезе нас в могилу?

Оресте сказав: — Я хочу спати. Висади нас біля Порта Нуова.

Ми вирушили в бік Турину. Машина пливла м'яко, самовпевнено. Сидячи біля Полі, П'єретто наче води в рот набрав.

Ми проминали освітлені, безлюдні бульвари. Оресте сховався на віа Ніцца, навпроти галерей. Стоячи на приступці, він попрощався з Полі. За мить висів і я біля воріт мого дому. Я кивнув на прощання і сказав П'єретто: — До завтра. — Машина з ними двома зникла з очей.

III

Удень ми пріли, готуючись до екзаменів; особливо Оресте, який вивчав медицину. Ми з П'єретто вчили право і найбільше навантаження перенесли на жовтень: адже з правом можна імпровізувати, для нього не треба лабораторних занять. Натомість Оресте гарував не на жарт і вечорами не завжди виходив гуляти. Але ми знали, де його можна знайти пополудні: сам він був із села, а в Турині винаймав кімнату і харчувався у тратторії.

Наступного дня після наших нічних пригод я пішов його шукати. Знайшов його у душній тратторії — він гриз яблуко, притисши ліктем портфель і спершись об стіну. Він запитав мене, чи я вже бачився з П'єретто.

Обмахуючись від спеки, ми знову заговорили про один план, який задумали здійснити того року: поїхати утрюх за місто, в село до Оресте: хата у нього була простора, ми б гарно провели час. Але я і П'єретто наполягали, щоб вирушити туди пішки, з рюкзаками за плечима. Оресте сказав, що це зовсім ні до чого: нагод насолоджуватись сільською ідилією та спекою матимемо там аж надміру і без цього.

— То що ти говорив про П'єретто?

— Ти ж не думаєш, — сказав Оресте, — що нині він пішов спати?

— Може він засів за науку.

— Авжеж, — сказав Оресте, — Разом з отим типом та його машиною. Ти що, не бачив, як вони знюхалися?

Ми заговорили про минулу ніч, про Полі, про всі ті його химери. Оресте сказав, що нічого дивного в цьому немає. Вони були з Полі на "ти", хоча батько Полін — велике цабе в Мілані, власник величезного маєтку, до якого він ніколи не навідувався. Дитиною Полі щороку літував у цьому маєтку з десятком няньок, екіпажем і таким іншим, і лише вирісши з коротких штанців, він добився права виходити з маєтку і зав'язувати знайомство з навколишніми селянами. Протягом двох чи трьох сезонів він разом з іншими хлопцями ходив полювати на куликів. То був хлопчина непоганий і тямущий. Щоправда, йому бракувало твердості. Будь-яку справу він міг облишити напівдорозі.

— Це тому, що всі вони ведуть таке життя, — сказав я. — Як жінки: усе їм недогода.

— Але ж він це розуміє, — сказав Оресте. — Ти ж чув, що він каже про собі подібних?

— Та це просто патякання. Він же був під мухою.

Тут Оресте похитав головою. Він сказав, що Полі зовсім не був п'яний. Сп'яніння тут ні до чого. — Він, либонь, справді днів три пиячив і добряче наколобродив. Але справа не в цьому, тут щось серйозніше. Адже п'яний викликає симпатію. — Іноді Оресте доходив дуже несподіваних висновків.

— Він злився не на собі подібних. Він злий на тих, хто доробився грошей і не вміє жити, — мовив я. — Ти ж його друг. Ти маєш його краще знати.

— Та яка це дружба, — сказав Оресте. — Ходити разом на полювання — це як до школи разом ходити. Моєму батькові на цьому залежало.

Він допив свою склянку, і ми вийшли. Ми йшли по сонячній стороні кварталу, і я зауважив, що П'єретто добряче нагрубівняв Полі. — Він сміється так, ніби плює тобі в лице. Він того не помічає, але люди ображаються.

— Гм, — сказав Оресте. — Я ніколи не бачив, аби Полі ображався.

Увечорі не прийшов ані П'єретто, ані Оресте. Того року я переживав неприємні хвилини, коли бував на самоті. Повертатися додому і сідати за науку не мало жодного сенсу; я надто звик до товариства П'єретто, до його теревенів та до наших блукань вулицями; у повітрі, в метушні, навіть у темряві бульварів було стільки незбагненого, недоступного для мене. Мені завжди кортіло зачепити якусь дівчину або зазирнути у непевний шинок, а то й пуститися якимось бульваром і йти та йти, аж до світанку, опинившись бозна-де. Натомість я тинявся звичними вулицями, знов і знов проминав ті самі перехрестя та вивіски, бачив ті самі обличчя. Іноді я спинявся на якомусь розі, вагаючись, і стовбичив там з годину, лютий сам на себе.

Але того вечора все пішло набагато краще. Недавня зустріч з Полі позбавила мене багатьох докорів сумління і переконала, що на світі повно людей, яким щастить більш, ніж мені, і хай які вони нікчемні та непутящі, вони беруть від життя більше, ніж я. А саме це несвідомо намагались прищепити мені мої батько та мати — провінціали, що оселилися в місті: божевілля бідних тобі дозволене, але божевілля багатих — ні. Звісна річ, бути бідним не означало бути голодранцем.

Я провів вечір у кіно, знов і знов згадуючи Полі, і ці згадки розважали й водночас непокоїли мене. Коли я вийшов, спати ще не хотілося, і я пішов мандрувати пустельними вуличками, милуючись зірками і дихаючи свіжим повітрям. Я народився і прожив усе життя в Турині, але того вечора мені згадалось велике село, з якого походили мої батьки, його вулички, що губилися ген у чистому полі. Оресте жив у такому ж селі, і туди ж невдовзі повернеться. Повернеться, щоб залишитися назавжди. Саме такими були його наміри. Якби він хотів, він міг би лишитись у місті. Але хіба це не однаково?

Біля брами мого дому хтось мене гукнув. Це був П'єретто; виринувши з тіні, що її кидала стіна навпроти, він перетнув вулицю і підійшов до мене. Він хотів трохи постояти зі мною, побалакати, йому не спалося. Він не з'явився раніше, бо цілий день пропадав з Полі. Вони провели решту попередньої ночі, блукаючи автом

посеред полів; вранці вони опинилися біля освітлених сонцем озер; там Полі стало погано — виходячи з машини, він гепнувся на землю, наче лантух: можливо, його вразило відбите у воді сліпуче сонячне світло. Але справжньою причиною було те, що Полі нанюхався кокаїну по саме нікуди. Тоді П'єретто зателефонував до того готелю в Турині, де зупинився Полі; там йому порадили подзвонити до Мілану. — У мене нема грошей, — кричав П'єретто. Тут нагодився якийсь священник, що вмів водити машину, й вони відвезли Полі до Новари. В Новарі один лікар привів його до тями, примусивши добре впріти і все виблювати; тим часом П'єретто посварився зі священником, який звинувачував його у поганому впливі на друга. Врешті Полі усе владнав, розрахувався з лікарем, заплатив за телефон і за обід; вони повезли священника додому, завівши з ним довгу балачку про гріхи та пекло.

П'єретто аж розпирало від задоволення. Все це принесло йому величезну насолоду — химери Полі, прогулянка, фізіономія священника. Зараз Полі приймає ванну і переодягається; тут ще замішана якась жінка, чисто тобі фурія, яка наступає йому на п'яти ще від самого Мілану і тепер підстерігає в готелі — вона домагається розмови з ним, посилає квіти.

— Може, він справді трішки пришелепуватий, — сказав П'єретто, — але жартівник з нього неслабий. Незле розважається за свої гроші.

— Але виходить за всякі межі, — сказав я. — Він шалапут.

Тоді П'єретто взявся пояснювати, що жодного зла Полі не чинить — принаймні, не більше, ніж ми. Ми, сіромашний простолюд, проводимо ночі на лавках, у теревенях, вчащаєм до платних повій, п'ємо вино; у нього ж є засоби, він може дозволити собі наркотики, свободу, класних жінок. Багатство — це сила. Ось і все.

— Ти здурів? — мовив я. — Ми принаймні замислюємось над життям. Я хочу зрозуміти, чим мені приємні наші гулянки. Тобі, приміром, до вподоби блукати Турином, а я люблю пагорб, люблю запахи землі. Чому? Полі ж на все це начхати. Він шалапут, Оресте теж так вважає.

— Бо ви обидва просто йолопи, — заперечив П'єретто і почав пояснювати, що кожна людина повинна випробувати себе, їй потрібні небезпеки, а межі встановлює середовище, в якому живеш. — Нехай Полі говорить і робить дурниці, — сказав він, — нехай колись це на ньому окошиться. Але було б дуже сумно, якби він жив так, як ми.

Ми вирушили, сперечаючись, як звикле. П'єретто твердив, що Полі правильно робить, намагаючись пізнавати життя відповідно до свого матеріального становища. — Але ж він плете бозна-що, — заперечував я. — Дарма, — відповідав П'єретто, — по-своєму він старається, і йому відкриваються такі речі, про які ви навіть не підозрюєте.

— Тобі він теж пропонував кокаїн?

П'єретто сказав роздратовано, що Полі зовсім не хизується тим, що вживає наркотики. Про це він майже не згадує. Але те, що він говорив тому священикові про гріх, свідчить про його проникливість і глибокий життєвий досвід. Тут я засміявся просто йому в лице, і П'єретто роздратувався ще більше.

— Ти обурюєшся, що він вживає кокаїн, — сказав він мені, — а коли мова заходить про гріх, смієшся?

Він зупинився перед якимось баром, заявивши, що мусить подзвонити. Через якусь мить він вистромив голову з кабіни, питаючи, чи прийде Оресте.

— Вже північ. Оресте спить. Його матеріальне становище вимагає, щоб завтра у нього була свіжа голова, — сказав я.

П'єретто щось зарепетував у слухавку. Так тривало добрих пару хвилин. Він говорив і говорив, посміюючись. А вийшовши, сказав: — Ідемо до Полі.

IV

Думка про те, що доведеться провести ще одну безсонну ніч, сповнила мене жахом. Мої батько і мати не сказали б нічого: кілька слів про погоду, погляд, кинутий з-понад тарілки, обережні запитання про підготовку до іспиту. Не знаю, як П'єретто почувався серед своїх, а мені було боляче дивитись на беззахисні обличчя моїх батьків, і я питав себе, яким був мій батько у двадцять років, якою була моя мати, і чи одного чудового дня мої діти теж будуть такими чужими мені. Можливо, в уяві моїх батьків малювалися картярський дім, жінки, в'язнична камера. Що вони знали про наші нічні шаленства? А може вони мали рацію: все починається з нудьги, з поганої звички, з цього все й постає.

Коли ми опинилися біля готелю, перед ним прогулювалась пані Розальба; Полі підігнав до нас машину, і тоді я промимрив до П'єретто: — Тож домовились: нині ненадовго. Вже пів на першу.

Було очевидно, що Полі брав нас зі собою, аби відгородитись від зазіхань цієї жінки. Він навіть пускав дотепи на цю тему. Нас він представив як “найкращих людей Турину”: нехай слухає і вчиться. У світі таких, як Полі, безцеремонність — звичайна річ: тут вами послуговуються з веселою нахабністю. Я не розумів, чому П'єретто погоджується на таку гру.

Пані Розальба сіла спереду, поруч з Полі. Сердешна — худа, набундючена, з червоними очима, з квіткою у волоссі. Їй ніяк не сиділося спокійно, та й раніше, ще біля готелю, вона стривожено зиркала в наш бік, пробувала усміхатися, заглядала в люстерко. Вона була вдягнена у рожеву вечірню сукню і могла б бути Полі матір'ю.

Він жартував, сміявся і базікав без упину. Пустотливо поглядаючи на жінку, він вів машину. Умить ми опинилися за межами Турину. Нахилившись уперед, П'єретто щось йому сказав.

Полі різко загальмував. Навколо нас чорніли поля, попереду видно було гори. Розальба збуджено сміялась.

— Куди ми ідемо?

Я рішуче сказав, що не збираюсь вештатися з ними цілу ніч.

Полі обернувся до мене: — Я хочу, аби ви дотримали нам товариства. Повірте, це не буде допізна.

Жінка сказала безутішно: — Годі вже, Полі. Навіщо мчати цілу ніч? Ти завжди такий нерозважний.

Полі знов увімкнув двигун. Перед тим, як рушити, він тихо перекинувся з нею кількома словами. Я бачив, як схилились одна до одної дві голови, відчув схвильованість та інтимність голосів, відтак її голова енергійно кивнула на знак згоди. Полі з усмішкою обернувся до нас.

Він розвернувся і рушив назад до Турину. Безлюдними підміськими вулицями ми наблизились до пагорба, що чорнів у ночі, і помчали попід стрімчаками, вздовж По. Позаду залишилось Сассі. Було ясно, що Полі з Розальбою вже тут бували. Вона притискалась до його плеча. Що він знайшов у них, цей П'єретто? Мені було цікаво, чи знає вона, що Полі вживає наркотики, я намагався уявити їх обох п'яними, спробував зродити в собі огиду до них. Але марно. Незнане досі відчуття швидкої їзди, різке підстрибування машини серед ночі, чорні води ріки і чорний пагорб, погрозово навислий над нами, не давали мені думати ні про що інше. — Ось воно, тут! — вигукнула Розальба, і перед якимось освітленим будинком Полі відразу сповільнив. Він звернув на висипану гравієм алею і зупинився у дворі,

де стояли інші автомобілі. Перед будинком, на тлі провалля ріки простягався напівзатінений майданчик зі столиками, де світилися лампи під затишними абажурами. Я побачив білі куртки офіціантів.

Коли, серед метушні та збентеження, ми нарешті вмостилися і зробили замовлення, — Розальба кілька разів передумувала, нікого не слухаючи, копилила губи і голосно розмовляла, а П'єретто виклав лікті на стіл, показуючи потерті манжети, — я вирішив не втручатися в їхню розмову і сказав собі: “Зрештою це звичайнісіньке кафе”. Відкинувшись на опертя крісла, я нащулив вуха, дослухаючись до згуку води обіч, у темряві.

Але це не було звичайне кафе. Ударив невеликий оркестр, та відразу ж стихив звук, коли серед абажурів з'явилася жінка і почала співати. Вона була у вечірній сукні, з квіткою у волоссі. Поступово з-за столиків виринали пари і, тісно притулившись, починали танцювати у півтемряві. Голос жінки вів їх, говорив за них, звивався і здригався разом з ними. Здавалося, між річкою та пагорбом відбувається якесь свято, чудний обряд, у якому судомні порухи пар були відповіддю на волення співачки, бо спів жінки — ще однієї Розальби в оливково-зеленій сукні — переходив у крик, вона похитувалася, притисши руки до грудей у благальному голосінні.

Тепер наша Розальба блаженно стискала руку Полі, який, не звертаючи на неї уваги, балакав з П'єретто.

— Краще б кожен співав сам, — сказав П'єретто. — Деякі речі люди повинні робити самі, без чужої допомоги.

А Полі сміявся: — Тим, хто танцює, можна пробачити. Їм не до того.

— Дурні вони, — відповів П'єретто, — шукають того, що самі тримають в обіймах.

Розальба судомно й радісно заплескала в долоні, як маленька дівчинка. Її сяйливі очі викликали огиду. В цю мить принесли алкоголь та каву, і їй довелося відірватися від Полі.

Оркестр заграв знову, але цього разу ніхто не співав. Всі інструменти на кілька хвилин змовкли, звучало лише фортеп'яно, блискуче виконуючи карколомні варіації. Хоч-не-хоч, а прислухаєшся. Потім до фортеп'яно долучився оркестр, поглинаючи його. Лампи та рефлектори, які освітлювали кущі, магічно змінювали барву, і все мінилося то зеленим, то червоним, то жовтим.

— Затишна місцина, — сказав Полі, розглядаючись навколо.

— Тільки народ тут якийсь оспалий, — сказав П'єретто. — Ревонуті б тут, як Оресте.

Зі здивуванням в очах Полі підвів голову і згадав. — Наш друг пішов спати? — сказав він притьмом. — Жаль, що його немає.

— Надолужує вчорашню ніч, — сказав П'єретто. — Шкода. Є речі, яких він просто не зносить.

Розальба сіпнулася, і я на мить уявив собі її голову. — Хочу танцювати, — сухо сказала вона Полі.

— Люба Розі, — мовив він, — я не можу дозволити, аби мої друзі нудьгували. Це було б негречно. Ми ж у цивілізованому місті Турині.

Розальба спалахнула. В цю мить до мене дійшло, наскільки вона нестямна і неоковирна. Хтозна, може, у Мілані вона залишила дітей. Згадавши, що вона посилала Полі квіти, я відвів від неї погляд. П'єретто сказав: — Я б з радістю потанцював з вами, Розальбо, але знаю, що це — марне бажання. Я, на жаль, не Полі. — Вона пригломшено глянула на нього, не тямлячись від люті.

Тим часом оркестр уже грав, і я теж щось промимрив. Танцювати я не вмів. Полі незворушно почекав, аж я закінчу, і повів своєї:

— Хочу сказати вам, що ці дні дуже важливі для мене. Учора я багато що зрозумів. Вчорашній рев пробудив мене. Як окрик пробуджує сновиду. Це був знак, бурхлива криза, після якої недуга відступає...

— Ти був хворий? — сказала Розальба.

— Гірше, — мовив Полі. — Я був старим, що мав себе за хлопчика. Нині я знаю, що я дорослий чоловік — чоловік розбещений, слабкий, а однак мужчина. Той крик показав мені, який я є. Я вже не маю ілюзій.

— Ось сила крику, — сказав П'єретто. Несамохіть я глянув Полі в очі, шукаючи у них млосності.

— На своє життя, — продовжував він, — я дивлюся, як на чуже. Тепер я знаю, хто я, ким був раніше, що роблю...

— А отой рев, — перебив його я, — ви вже колись його чули?

— Ти безнадійний, — сказав П'єретто.

— Так ми перегукувались на полюванні, — сказав Полі з усмішкою.

— То ви були на полюванні! — вибухнула Розальба.

— Ми були на пагорбі.

Запала ніякова мовчанка, під час якої всі, окрім Полі, розглядали свої нігті. У колі столиків знову заспівала та жінка. Було чутно, як Розальба нетерпляче вибиває підбором ритм. Слухаючи розмірений

голос співачки та шурхіт пар, я пригадав хор цвіркунів на чорному пагорбі.

— Ну що, — сказала накінець Розальба, — виговорився? Тепер підемо до танцю?

Полі й бровую не повів, навіть не ворухнувся. Він все думав про той рев.

— Як чудово прокидатися без ілюзій, — продовжував він, усміхаючись. — Відчуваєш свободу і відповідальність. Свобода — яка це потужна сила! Вона дає внутрішню чистоту, готовість до страждань.

Розальба роздушила сигарету в блюдечці. Коли вона мовчала, її, бідолашну, таку сухоребру й заморожену, ще можна було терпіти. Принаймні нам — адже у ті роки ми ще добре не знали, що таке ситість. Коректний голос Полі вгамовував, стримував її. Розальба звивалася, наче голий в окропі.

Врешті вона сказала йому в лице: — Скажи прямо, що ти надумав. Хочеш втекти з Турину?

Насупившись, Полі торкнувся її плеча, тоді взяв під руку, немовби вона от-от мала впасти. П'єретто нахилився допереду, щоб не пропустити цікаву сцену. Напівзаплющивши очі, Розальба важко дихала.

— То я маю зробити їй цю приємність? — сказав нам Полі з сумнівом у голосі. — Запросити її до танцю?

Коли ми залишилися за столиком удвох, П'єретто піймав мій погляд і підморгнув. Голос оливкової жінки наповнив ніч. Я скрикнув і сказав: — Лайно.

Сяючи від задоволення, П'єретто налив собі чарку. Налив і мені, потім знову собі.

— Що край, то обичай, — проголосив він. — Вони тобі не до шмиги?

— Я сказав — лайно.

— Але наш друг таки розтелепа, — сказав П'єретто. — Від цієї жінки можна домогтися куди більшого.

— Дурепа, — мовив я.

— Закохана жінка завжди дурепа, — сказав П'єретто.

Я прислухався до слів пісні, яка вела пари. Вона безпристрасно твердила: кохай-кохай-кохай, віддай-віддай-віддай. Ці слова дратували і нудили, а все ж важко було опиратися чарові їхнього ритму. Мені було цікаво, чи долинає цей голос до пагорба.

— Ці новочасні ночі, — сказав П'єретто. — Вони старі, як світ.

V

Тієї ночі П'єретто теж довелося піти до танцю, бо Розальба комизилася перед Полі, намагаючись принизити його. Не знаю, скільки випили всі ми разом, здавалося, ця ніч ніколи не скінчиться, але оркестр вже давно перестав грати, а Розальба гукнула офіціанта і зажадала, аби Полі розплатився і відвіз нас усіх снідати до Валентіно. Я бачив, як у колі лампи — єдиної, яка ще світилася на майданчику — миготіло рожеве плаття, а з По потоками піднімалася нічна студінь. Оскільки Полі вперто намагався знову втягнути в розмову П'єретто та офіціанта, Розальба сіла в машину і почала гудіти клаксоном. Вийшов хазяїн, офіціанти, клієнти, які допивали останню чарку за лядою; тоді Розальба вибралася з машини і почала гукати: "Полі! Полі!"

На зворотній дорозі Полі обіймав Розальбу за стан, а Розальба з насолодою потягувалася, повністю задоволена. Вряди-годи вона оберталася з усмішкою, ніби бажаючи підбадьорити нас, ніби ми її спільники. П'єретто весь час мовчав. Автомобіль не звернув до Турину, а, переїхавши через міст, помчав по дорозі до Монкальєрі. Але й тут ми не зупинилися: було очевидно, що мчали ми без жодної мети, гаючи час до світанку. Геть захмелівши, я заплющив очі.

Мене розбудив різкий поштовх, струс, немов у полоні виру; це страхіття тривало вже деякий час, у вишині відкривалося світляне, глибоке небо, й мені здалося, що я сторчголов падаю у нього. Розвиднювалося; у холодному, рожевому світлі ранку авто підстрибувало на бруківці якогось села. Кліпаючи очима від супротивного вітру, я побачив, що всі сплять, село безлюдне, усе завмерло. Лише Полі спокійно орудував кермом.

Він зупинився, коли з-за верху пагорба визирнуло сонце. П'єретто був веселий; Розальба лупала очима. Боже мій, якою старою здавалась вона у цій рожевій сукні з глибоким викотом! Я лютився на них усіх і водночас жалів; Полі обернувся і бадьоро побажав нам доброго ранку.

— Ну от, я сам винен. Де ми? — сказав я накінець.

— Зателефонуй додому, — сказав П'єретто. — Скажи, що тобі стало погано.

Полі та Розальба почали пустувати, кусаючи одне одного за вухо. Розальба вийняла квітку зі свого волосся і, ховаючи її від Полі,

віддала мені. — Держіть, — сказала вона хрипко, — і не псуйте нам забави.

Весь час, поки ми їхали, я нюхав квітку і страждав. Це була перша квітка, яку я дістав від жінки, і треба ж, щоб дала її така жаба, як Розальба. Я був сердитий на Полі за всі ці нічні вибрики.

На обрії з'явилася дзвіниця наступного села. Вуличкою, яка рясніла ганками та пузатими балконами, ми виїхали на майдан; у ранковому затінку якесь дівча поливало бруківку водою з пляшки.

Дерев'яна підлога у кафе теж була збризкана водою і пахла пивницею та дощем. Ми сіли коло вікна, лицем до сонця, і я відразу запитав про телефон. Телефону тут не було.

— Це ти винна, — сказав Полі Розальбі. — Якби ти не тягла мене танцювати...

— Якби ти не пив стільки, — відрубала вона. — Ти ж перестав будь-що тямити. Ти аж пітнів коньяком.

— Припини, — сказав Полі.

— Запитай у своїх друзів, що за промови ти виголошував! — вигукнула вона з огидою. — Запитай. Вони чули.

П'єретто сказав: — Дуже серйозні промови. Про внутрішню чистоту та вільний вибір.

Жінка, яка нас обслуговувала і нишком спостерігала за Розальбою, сказала, що телефон є на пошті. Я підвівся і попрохав у П'єретто гаманець. Розальба теж підвелася і сказала: — Я піду з вами. Може, нарешті, прокинусь. Тут відгонить божевільнею.

І ось ми вийшли на майдан — вона у рожевому, висока і худа, просто страховище. У вікнах де-не-де гулькали голови, але на вулиці було порожньо.

— О цій порі всі в полі, — мовив я, аби лиш щось сказати.

Розальба попрохала сигарету. — У мене звичайні, "Мачедонія", — сказав я. Вона зупинилася, щоб прикурити, і нахилившись до мене, півголосом сказала силувано сміючись: — Ви молодший від Полі.

Я рвучко відкинув сірник, що обпik мені пальці. Зашарівшись, Розальба продовжувала: — Щиріший від Полі.

Я відступив, не відводячи від неї погляду. — Ну от, — сказала вона, — це в мене така шкіра, червоніє без причини, не звертайте уваги... Тепер скажіть мені одну річ.

Хрипким голосом вона спитала, що ми робили тих три дні разом з Полі. Я почав розповідати про нашу зустріч, а вона відразу заклі-

пала очима. — Полі був сам? — допитувалась вона. — Що ж він робив опівночі на пагорбі?

— Він був сам, а година була третя ночі.

— І як вийшло, що ви з ним залишилися?

Оресте з П'єретто, сказав я їй, знають більше, ніж я. Я пішов був спати, а П'єретто провів з ним цілий ранок. Полі, здається, був трохи напідпитку. Як завжди, зрештою. Хай вона розпитає П'єретто, вони так багато розмовляли.

Раптом я збагнув, що Розальба часу не гайнувала і вже розпитала П'єретто під час танцю. Вона пильно подивилась на мене. Я роздратовано відвів очі і ми пішли далі, ступаючи по бруківці.

На пошті, чекаючи, поки звільниться лінія, я сказав Розальбі, яка курила біля виходу:

— Оресте знає Полі від дитинства... Він був з нами тієї ночі.

Вона не відповіла, дивлячись на вулицю. Я теж підійшов до виходу і поглянув на небо.

Поговоривши у крихітній кабінці з матір'ю — було погано чути і мені довелося горлати в слухавку — я повернувся до дверей, а Розальба й не ворухнулася. Я весело сказав: — Ідемо?

— Ваш друг, — знову почала вона, стріпонувшись, — дуже хитрий хлопець. Він нічого не згадував — може Полі щось йому говорив?

— Вони поїхали на озеро.

— Я знаю.

— Він був п'яний і йому стало погано.

— Ні, ще до того, — сказала Розальба нетерпляче, її голос тремтів.

— Не знаю. Ми знайшли його на пагорбі, коли він дивився на зорі.

Тут Розальба судомно повисла на моїй руці. Дві селянки, проходячи, обернулися, щоб подивитися на нас. — Ви мене розумієте, правда? — сказала Розальба, важко дихаючи. — Ви бачили, як Полі обходиться зі мною. Вчора я мало не вмерла, вже три дні сиджу сама в готелі. Я не можу навіть піти погуляти, адже мене тут знають. Тут я у нього в руках; у Мілані думають, що я на морі. Але Полі мене ігнорує, він втомився від мене, не хоче навіть зі мною потанцювати...

Я розглядав бруківку і уявляв, як на балконах з'являються голови цікавих.

— ... ви бачили, нині вночі він був у доброму гуморі. Коли він під хмелем, він ще мене терпить, але потім напивається і намагається

втекти від мене. Тепер... — тут її голос затремтів, — я вже не знаю, що буде завтра.

Вона не відпустила моєї руки навіть коли ми увійшли і я підняв порт'єру із дзеленкотливих підвісок. Полі з П'єретто бесідували у затінку, і П'єретто вигукнув: — То що ми їстимем?

Принесли яешню та черешні. Я намагався не дивитись на Розальбу. Ламаючи хліб, Полі правив своєї.

— Чим нижче падаєш, тим легше приймати рішення. Адже коли ти на дні, коли вже все втрачено, можна віднайти самого себе.

П'єретто сміявся. — П'яний є п'яний, — сказав він. — Він не вибирає ані наркоти, ані вина. Він уже раз вибрав, мільйони років тому, коли вигукнув своє перше “будьмо”.

— Існує внутрішня чистота, — сказав Полі, — ясність, яка приходить з глибин...

Розальба мовчала, а я не наважувався подивитись на неї.

— Кажу тобі, — перебив П'єретто, — якщо нині вночі ти забув про час, це тому, що ти втратив здатність робити вибір.

— Я прагну чистоти, — вперто твердив Полі, заникуючись, — чим більше я пізнаю її, тим більше переконуюсь, що я підлий і що я людина. Ти згідний, що людина — слабка? Хіба можна підвестися, не впавши?

Розальба неквапом, мовчки поїдала вишні. П'єретто захитав головою і сказав: — Ні. — Я думав про розмову з Розальбою, але згадував не так слова, як голос і те, як вона стисла моє рамено. Від втоми мені пекли очі. Коли ми підвелися, щоб іти, я поглянув на неї. Вона здавалася мені спокійною, сонною.

VI

Ми з П'єретто залишили їх біля дверей готелю, у смутковій змарнованого ранку. Відблиск сонця на вітринах разив мені очі. Ми мовчки перейшли через парк; я думав про Оресте.

— До зустрічі, — сказав я на розі.

Я пішов додому і впав на ліжко. Я чув, як мати порається в коридорі і відкладав мить зустрічі з нею. Спати не хотілося, хотілося тільки прийти до себе. Втома дозволяла мені не думати про цю ніч, про сум'яття, про схлипування Розальби, і я провалювався у небо, що снилося мені в напівсні серед ранішнього світла, тинявся по вулич-

ках села, дивився у вишину. Мені були добре знайомі ці селища, з'юрмлені серед полів. Я пам'ятав село на рівнині, городець під хатою моїх діда і баби, до яких батьки відправляли мене на літо, зрошувальні рівчаки та живоплоти, провулки з низькими ганками та клапті височеного неба. Крім літа, про своє дитинство я не пам'ятав нічого. Вузькі вулички, які губилися в довколишніх полях, на весь день замикали собою наше життя і цілий наш світ. Велике диво, якщо якийсь автомобіль, прибившись сюди бозна-звідки, проїжджав, гудучи, головною вулицею і щезав бозна-куди, прямуючи до нових міст, до моря, бентежачи хлопчаків і збиваючи пилюку.

У темряві мені знову спав на гадку наш з П'єретто план піти в мандри з рюкзаком за плечима. Автомобілі не викликали у мене задрощів. Я знав, що автомобілем можна лише перетнути якийсь край, але не пізнати його. “Йдучи пішки, — говорив я подумки до П'єретто, — ти справді пізнаєш місцевість, прямуєш стежками, обходиш виноградники, бачиш усе. Одна річ, коли ти дивишся на воду, а зовсім інша — коли пірнаєш у неї, так само й тут. Краще вже бути нужденним волоцюгою”.

П'єретто сміявся у темряві і твердив, що бензину тепер ніде не бракує.

“Та ну, — бурмотів я, — селяни не знають, що таке бензин. Для них головне — це серп і мотика. Вони ще й тепер, перед тим, як помити бочку або зрубати дерево, шукають на місяці знаки. Я сам бачив. А коли збирається на град, розкладають на току два ланцюги...”

“І платять страхівку, — говорив П'єретто. — І молотять машинами. І оббризкують виноградники купоросом”.

“Авжеж, усім цим селяни користуються, — вигукнув я півголосом. — Користуються, але живуть по-іншому. У місті їм погано”.

П'єретто злостиво засміявся. “Подаруй селянинові авто, — гмикнув він, — він уже знатиме, що з ним робити. І не посадить у нього ні Розальби, ні нас. Селянин діло своє знає”.

Я подумав про Оресте, який вчився на лікаря. “Ось тобі селянин, що живе в місті, — сказав я П'єретто. — Знать у нього куди більше, ніж у нас, але диви як він кує науку. Для нього ніч — це щось зовсім інше, ти сам казав...”

Мою дрімоту перервав телефонний дзвінок. Гукнули мене. Я подумав, що це Розальба ніяк не може вгомнитись. Натомість то була сестра П'єретто, вона хотіла знати, чи я його не бачив — уже

другий день, як він не показується вдома. — Ми розійшлись півгодини тому, — сказав я їй, — він зараз прийде. — Щоб не нашкодити йому, я змовчав про те, як ми провели цю ніч. Вона сказала: — От поганці. Де ж ви спали?

— Ми не спали.

— Хто спить, той не грішить, — сказала вона, сміючись.

— То кому ж охота спати?

За столом я розповів, що у нас пробило шину. Батько сказав, що пробита шина може призвести до нещастя, особливо якщо водій у нетверезому стані. А ще зауважив, що розважатися за чужий рахунок не годиться: ніколи не позбудешся боргу у тих, хто має гроші.

Пополудні я вирішив сісти за книжки. Але, щоб прийти до тями, я спершу прийняв ванну. Я подумав, що Розальба і Полі, мабуть, теж зараз приймають ванну, а може, Розальба занадто стара, щоб роздягатися при ньому. Надвечір задзвонив телефон. То був П'єретто. — Приходь до Оресте, — сказав він прожогом.

— Я вчуся.

— Приходь, справа варта того, — сказав він мені. — Ті двоє перестрілялися.

Ми аж спітніли, сидячи у тратторії і обговорюючи з Оресте подію — він повернувся зі шпиталю і двічі телефонував знайомим санітарам, питаючи про новини. Полі був присмерті: він дістав кулю в бік, і вона зачепила легеню; а Розальба кричала готельним служникам, що прибігли на галас: — Убийте мене, чому ви не вб'єте й мене? — тож їм довелося замкнути її у ванній.

— Коли це сталося? — запитав я.

— Це вона, — сказав Оресте, — з люті вистрілила у нього. Вона галасувала ще до того, аж у барі було чути. Хтозна, яка паскудна історія за цим криється.

Це сталося пізнім пополуднем, під час спеки. Перед тим Полі, мабуть, набрався якогось дурману, бо щасливо сміявся на кушетці.

Ми говорили про це цілий вечір. У шпиталі та в готелі очікували вказівок з Мілану. Розальбу замкнули у кімнаті; її доля залежала від того, чи виживе Полі, а також від його батька: така важлива персона, як він, аби уникнути скандалу, могла двома словами зупинити слідство і пустити справу в небуття. Авжеж, був револьвер Розальби, така собі перламутрова жіноча забавка, але дехто був ладен замінити його більш придатною зброєю.

— Ось що таке сила грошей, — безпристрасно сказав П'еретто, — можна приховати навіть злочин або агонію.

Оресте зателефонував ще раз. — Старий їде, — сказав він, обертаючись до нас. — Тим краще. Хтозна, чи знайомий він з цією жінкою.

Тут ми сказали йому, що винен увсьому Полі, що ми провели з ними ніч і Полі вже тоді ставився до неї грубо. — Він сам нарвався, — говорив П'еретто. — Від такої, як ця Розальба, іншого й сподіватись було годі.

— Я біжу до лікарні, — сказав Оресте. — Йому переливають кров.

Тієї ночі ми з П'еретто гуляли вдвох. Я ледве тримався на ногах від учорашніх хвилювань та браку сну, а він теревенив далі, обсмоктуючи події. Я признався, що вранці Розальба питала мене про Полі. — Було ясно, що так станеться, — мовив П'еретто. — Жінка може змиритись зі всім, але не з тим, що у чоловіка криза сумління. Знаєш, що вона сказала мені нині вночі? Що, попри свою молодість, Полі більше не оглядається за жінками.

— А мене питала, що ми робили на пагорбі.

— Вона б воліла, аби він займався якимось паскудством. Такі речі жінка розуміє.

Тоді я сказав, що, як на мене, те, чим він займався, інакше, як паскудством, і не назвеш. Що всі ті його штучки, від кокаїну до вільного вибору — суцільне плюгавство. Він просто збиткувався з усього. І дістав по заслугі.

П'еретто усміхнувся і відповів, що хай там як — чи помре Полі, чи житиме, але ми пережили незвичайну пригоду. — Може, ти й не повіриш, — мовив він. — Але чого ми шукаємо кожного вечора на вулицях? Чогось, що перебило б монотонність дня і внесло б різноманітність...

— Хотів би я бачити тебе на його місці.

— Але й ти день і ніч думаєш, як би вирватися з клітки. Бо чого ж тоді, на твою думку, ми шукаєм по той бік По? Тільки ти помиляєшся: найнесподіваніші події відбуваються в Турині — в кімнаті, в кафе, у трамваї...

— Я не шукаю несподіванок.

— Гм, — сказав він, — світ належить таким, як Полі. Подумай добре.

Наступного дня Полі все ще був між життям і смертю, йому знову перелили кров, і він лежав на ліжку, сходячи потом. Батько, за словами Оресте, не відходив від нього, наркотики вивітрились, і Полі здавався переляканим хлопчиком, який ось-ось заплаче.

Тільки-но приїхавши, старий відразу пішов до Розальби; про що вони там говорили, невідомо, але Розальбу замкнули у пансіоні черниць, і про вбивство ніхто вже не згадував. — Нещасливий випадок, — говорив головний лікар, розмовляючи з асистентами. Всі ці новини тішили П'єретто, й Оресте це знав.

Зате бідолашний Оресте геть занедбав підготовку до своїх іспитів. Ночами він чергував біля ліжка Полі. Він познайомився зі старим комендатором і вони розгомонілись. Старий розповідав про село, про Узгрі'я та про врожаї як хтось, хто добре на цьому знається. До шпиталю він приїжджав, сидючи за кермом зеленої машини Полі. Саме він щоранку заступав Оресте, відсилаючи його спати.

Врешті надійшла звістка, що Полі очуняє. П'єретто теж пішов відвідати його, а після відвідин сказав: — Полі зовсім не змінився і читає Ніно Сальванескі. — Я твердо вирішив не йти до нього. Ще кілька днів ми поговорили на цю тему, а потім дізналися від Оресте, що його у спальному вагоні відправили на узбережжя.

VII

Того літа я щоранку ходив на По, на годину-дві. Мені подобалося веслувати до сьомого поту, а потім кинутися в холодну, ще темну воду, яка добряче промиває очі. Майже завжди я ходив сам, бо П'єретто о тій порі ще спав. Якщо приходив і він, то керував човном, поки я плавав. Ми веслували вверх по ріці — під мостами, вздовж мурованих берегів, попри дамби та чагарі, під схилами пагорба. На зворотній дорозі, викурюючи першу люльку, ми милувалися пагорбом, що височів над рікою: о тій порі його ще вкривав серпанок червеної вологи, від коріння піднімалася нічна свіжість. Саме під час цих прогулянок човном я полюбив відкритий простір і зрозумів, що насолода, яку дають вода та земля, не мінає з дитинством, не обмежується городом і садком. Ціле життя, думав я тоді, — це немов забава під сонцем.

Але зовсім не забавою було життя копачів піску, які, стоячи аж по стегна у воді, набирали, важко дихаючи, повні лопати твані і перекидали на баржу. Через годину-дві повна баржа рушала вниз плесом, осівши до рівня води, а худорлявий, засмаглий чоловік у камізеліці на голому тілі повільно орудував стерном. У місті за мостами баржа розвантажувала пісок і повільно поверталася назад, поверталася й група робітників, а тим часом сонце піднімалось дедалі вище. Коли я

йшов геть, вони встигали зробити два або три навороти. Цілий день, поки я кружляв містом, поки вчився, розмовляв, відпочивав, вони спускалися вниз і поверталися назад, розвантажені, стрибали у воду, прямилися на сонці. Особливо мені згадувалося це надвечір, коли починалося наше нічне життя, а вони верталися додому, до бараків над річкою, у злиденні робітничі квартали і падали на ліжко. Або йшли в шинок, де перехиляли чарчину. Звісно, вони теж бачили сонце і пагорб.

Після вранішнього веслування я на цілий день зберігав живець у крові, збадьорений поединком з рікою. Сонце й жива міць течії немов насичували мене своєю снагою, сліпою, радісною і підступною силою, силою, що її має стовбур або лісовий звір. Для П'єретто ці ранки на ріці теж були насолодою. Спустившись за течією в напрямку Турину, ми простягалися у човні, щоб обсохнути, а перед нами вимальовувались береги, пагорб, вілли, плями далеких дерев, і ми дивилися на них очима, вмитими сонцем та глибокою водою.

— Якщо так жити щодня, — говорив П'єретто, — можна стати твариною.

— Варто тільки глянути на копачів піску...

— Я не про них, — мовив він, — вони просто працюють. “Твариною” в розумінні здоров'я і сили... І егоїзму, — додав він відразу, — солодкого егоїзму нероби.

— У цьому нема нічого поганого, — буркнув я.

— А хто тебе звинувачує? Ніхто не винен у тому, що народився на світ. Винні інші, завжди винні інші. А ми пливемо собі у човні і куримо люльку.

— Ми ще не зовсім тварини.

П'єретто засміявся. — Хто його знає, що таке справжня тварина, — сказав він, — рибина, дрізд, ящірка... Чи вивірка... Дехто каже, ніби в кожній тварині схована душа... стражденна душа. Це ніби її чистилище...

— Ніщо не дає такого відчуття смерті, — продовжував він, — як літне сонце, сліпуче світло, пишна природа. Вдихаєш повітря, чуєш запах лісу, і усвідомлюєш, що рослинам і тваринам нема до тебе ніякого діла. Все живе і мучиться само у собі. Природа — це смерть...

— До чого ж тут чистилище? — мовив я.

— Інакше годі її пояснити, — сказав він. — Вона або ніщо, або пристановище для душ.

Це була його стара пісенька. Саме це дратувало мене у П'єретто. У мене не така вдача, як в Оресте, який на подібні вибрики тільки

здвигував плечима і сміявся. Коли йдеться про світ природи, кожне слово зачіпає мене за живе. Я не міг відповісти йому як стій, тому мовчки орудував веслом.

П'єреттові очі теж насолоджувалися струменистою водою. Саме він торік сказав: — А чому ми нехтуємо По? Чом би нам туди не піти? — і поклав край нашій з Оресте боязкості, яка не давала нам робити чогось лише тому, що ми цього ніколи не робили раніше. П'єретто жив у Турині лише кілька років, до того він мешкав у різних містах, оскільки його батько, архітектор з примхливою, неспокійною вдачею, знов і знов перевозив свою родину з місця на місце. Одного разу в Пульї він навіть влаштував їх у монастирі, де наглядав над реставраційними роботами: жінку та доньку залишив у черниць, а сам із сином мешкав у келії в ченців. — Мій батько, — говорив П'єретто, — ніяк не може дати собі ради з попами. Вони нав'юють на нього страх. Він їх не зносить і лаявся, бувало, з ними, бо потерпав, щоб я не став священником або ченцем. — З часом його старий, велетень у розстебнутій сорочці, втихомирився: родина тепер мешкала в Турині, а сам він мандрував далі; ті кілька разів, що я його бачив, вони з сином кепкували один з одного, радилися один з одним, теревенили по-панібратськи — мені й на гадку не спадало, що можна так розмовляти з батьком. В глибині душі таке панібратство мені не подобалось, адже тоді батько був ніби ще одним і зовсім зайвим нашим ровесником.

— У монастирі тобі було добре, — говорив йому П'єретто, — ти жив там, як парубок.

— Дурниці, — відповідав старий, — добре там, де душі спокійно. Недаремно ченці так товстіють.

— Бувають і худі ченці.

— Це ченці непутящі, невеселий люд. Святість — поганий знак. Ніякої тобі товариськості.

— Це як їзда на мотоциклі, — сказав П'єретто. — Уявляєте собі ченця, що їде на мотоциклі?

Старий подивився на нього з підозрою.

— Що в тім поганого?

— Нічого, — сказав П'єретто. — Святий у наш час — те ж саме, що й чернець на мотоциклі...

— Анахронізм, — сказав я.

— Стара фірма, — сказав старий роздратовано, — релігія — це стара фірма. І вони це чудово знають.

Того року старий працював у Генуї, у нього був там підряд, і П'єретто мав їхати туди на морські купання. Його сестра вже поїхала, а П'єретто хотів, аби ми їхали втрьох, щоб подивитися на людей. Але у плані була ще та мандрівка до Оресте, вдома мені поки що занять не бракувало, а вилазки на По були достатнім виправданням, аби не їхати на море. Я вирішив залишитися сам у Турині, дочекатися серпня, коли повернуться Оресте з П'єретто, а тоді закинути на спину рюкзак і вирушити в путь.

Я б ніколи не повірив, що початок літа у місті так припаде мені до душі. Самотою, без друзів, не стрічаючи нікого знайомого на вулицях, я розмірковував про минулі дні, плавав на човні, фантазував. Найбільш неспокійно минали ночі — звісно, мене розбестив П'єретто — а найкращою порою був полудень, десь коло другої, коли вулиці були порожні, лише зверху між будинками прозирала скибка неба. Часто я робив одну річ: помітивши у вікні якусь жінку, що знудьговано сиділа, заглибившись у себе, як це вміють робити тільки жінки, я мимохідь задирав голову, охоплював оком помешкання, кімнату, обраєць дзеркала і намагався забрати зі собою цю насолоду. Я не заздрих своїм товаришам, які о цій порі були на пляжі, швендяючи серед засмаглих, напівголих купальниць, або стирчали в якомусь кафе. Ясна річ, розважалися вони неслабо, але скоро мали повернутися, а я тим часом насолоджувався тим, що мав, засмагав, купався, веслував. На По теж приходили дівчата і галасували на човнах, приходили вони й на береги Сангоне; навіть копачі піску підводили голови, щоб перекинутися з ними жартами; я знав, що одного дня познайомлюсь з котроюсь із них і щось між нами відбудеться: я вже уявляв собі її, цю неповторну жінку, її очі, її ноги, плечі, а тимчасом веслував і курив люльку. Стоячи на човні і прямовисно назираючи на весло, хоч-не-хоч уявляєш себе дужим первісним чоловіком, який вдивляється своїм гострим зором в обрій або в пагорб. Мені було цікаво, чи такі, як Полі, здатні відчутти смак цієї насолоди і збагнути моє життя.

Наприкінці липня я взяв зі собою на По одну дівчину, але між нами не відбулося нічого ані неповторного, ані нового. Я знав її, вона була продавчиною у книгарні; кістлява й короткозора, але з пещеними руками та млосною вдачею, саме вона, коли я розглядав книжки, запитала мене, де я так засмаг. І радісно пообіцяла, що наступної суботи поїде зі мною.

Вона прийшла у білому купальнику під спідницею, яку скинула зі сміхом, обернувшись до мене плечима. Простягши на подушках на дні човна і нарікаючи на сонце, вона дивилася, як я налягаю на весла. Звали її Терезіна — Резіна. Ми перекидалися кількома словами про спеку, про рибалок, про купальні заклади Монкальєрі. Більш, ніж про річку, вона говорила про басейни. Тоді запитала мене, чи ходжу я на танці. Вона мружила очі, і тому здавалась неухажною.

Я причалив під деревами, кинувся у воду і поплив. Вона не купалася, бо намастилася олійкою проти сонця, яка страшенно смерділа косметикою. Коли я вийшов із води, стікаючи краплями, вона сказала мені, що я гарно плаваю, і почала прогулюватися берегом. У неї були непогані ноги, довгі і порожевілі. Не знаю чому, але мені було її шкода. Я приніс їй подушки і поклав на каміння, а вона попрохала мене намастити олійкою їй спину там, куди вона не діставала. Стоячи навколішках, я натирав пальцями їй спину, а вона сміялась і казала, щоб я був чемний, сміялась, притискаючись потилицею мені до вуст. Обернувшись, вона поцілувала мене в губи. Звісно, вона знала, до чого все воно іде. Я сказав: — І треба було тобі маститися цією олією?

Тицьнувшись своїм носом до мого, Резіна відповіла: — До чого ти ведеш, паскуднику? І не думай про це.

Вона знов засміялася, примруживши очі, і спитала, чому б і мені не намаститися олійкою. Тоді я притисся до неї всім тілом. Вона випручалась і сказала: — Ні, ні, намастись олійкою.

До чогось більшого, ніж поцілунки, не дійшло, хоча вона й охоче пішла зі мною в кущі. Коли минула перша досада, я відчув задоволення, що на цьому все й закінчилося. Запах косметики і наші тіла під сонцем, на траві, здавалися дуже недоречними; такі речі слід робити у місті, в помешканні. Проти неба оголене тіло втрачає всяку красу. Це дратувало мене і ображало природу. Я погодився на її прохання піти в басейн, де Резіна задоволено розглядала інших купальниць і пила через соломинку газовану воду.

VIII

Резіні я більш не давався чути, бо мене розсердила та історія з олійкою, басейном, негласними правилами гри. Загалом мені було краще самому, а розчаровуватися в жінках мені уже доводилось.

Ну й що, замість того, щоб похвалитись П'єретто чудовою пригодою, я скажу йому, що жодна жінка не вартує сонячного ранку на річці. Хоч відповідь була мені відома: — Ранку, може, ні, але ночі — так.

Мені важко було уявити собі Оресте на морі разом з П'єретто. Торік, коли я був там з П'єретто та його сестрою, Оресте з нами не поїхав. Він одразу ж втік у своє село посеред пагорбів. — Ну що він там таке знайшов? — сказав був П'єретто. — Треба й нам подивитись. — Так зродився наш план вирушити туди пішки, але ще взимку Оресте скритикував його, кажучи, що краще провести місяць серед виноградників, ніж на дорогах. У цьому була певна рація, але П'єретто не дав себе переконати. П'єретто не з тих, хто може сидіти спокійно, і торік він разом зі мною кожного ранку шукав щораз нові пляжі, усюди встромляв носа, усюди — то в одному, то в другому кінці узбережжя — заводив друзів. Брудні шинки чи великі готелі, йому було байдуже. Не знаючи ні одного діалекту, він розмовляв усіма. Він говорив: “Сьогодні ввечері, у казино”, і дарма, від кого все залежало — від служника купальні чи від його господаря, чи від старої хазяйки мебльованих кімнат — він умів до кожного знайти підхід і проводив таки вечір у казино. Від тих його обладунків мене проймав сміх. А от з жінками у нього нічого не виходило. На жінок його викрутаси не справляли жодного враження. Він виливав на них море слів, відтак тратив терпець, допускався нахабних вихваток і на цьому все закінчувалося. Я навіть не був певен, що йому на цьому хоч трохи залежить. — Аби подобатися жінкам, — потішав його я, — треба бути дурнем. — Ні, — казав він мені, — цього не досить. Але крім всього іншого, треба бути ще й дурнем. — П'єретто був невисокого зросту, мав кучеряве волосся, смагляву шкіру, мужнє обличчя — він, здавалось, був створений для того, аби відбити дівчину в когось, варто було йому засміятись або подивитись їй в очі. Якщо порівняти його з кістлявим здорованем Оресте або зі мною, відразу було видно, хто з нас найпалкіший. І все ж навіть на морі П'єретто не здобув жодного жіночого серця. — Тобі бракує терпцю, — говорив я йому, — ти не даєш дівчині змоги познайомитися з тобою як слід. Дівчата хочуть знати, з ким мають справу.

Ми шукали потрібного клаптика пляжу, йдучи вздовж берега дорогою, яка нависала над порепаними скелями.

— Ось тобі жінки, ось і купання, — сказав він.

Внизу, крихітні на відстані, роздягалися Лінда з Карлоттою — сестра П'єретто та її подруга, ставна, зріла дівчина: якби ми зустріли її на вулиці, ми б напевно обернулися за нею.

— Як мило, — сказав він, — вони нас чекають.

— Лінда привела її для тебе.

П'єретто підніс руку у палючому сонці і загукав. Але шелест моря, ледь чутний нагорі, мабуть, поглинув його голос. Тоді ми стали кидати камінці. Дівчата підвели голови і заворушилися. Вони теж, мабуть, щось кричали, але ми їх не чули.

— Ходімо вниз, — сказав я.

До пляжу ми дісталися морем, пливучи у зеленій воді. Ми довго пустували з дівчатами на скелях, бризкалися водою. Відтак я простягнувся на жаркому осонні, дивлячись, як морська піна набігає на пісок, а П'єретто тим часом розважав сестру та її подругу. Пригадую, ми їли персики.

Мова зайшла про фруктові кісточки та клапті газет, розкидані по пустельних пляжах. П'єретто твердив, що у світі вже нема жодного незайманого куточка. Казав, що багатьох манять хмари та морський обрій саме тому, що вони здаються чимось диким і незайманим. Він говорив, що віковична претензія чоловіка на незайману жінку є відлунням тої самої маніакальної забаганки — бути першим. Карлотта манірилася, зиркаючи крізь волосся, що закривало їй очі: вона не зрозуміла жарту й уражено сміялася.

Якраз із нею заводити такі розмови було марною справою. Карлотта належала до дівчат, які зазвичай обмежуються до простого вигуку: “Людоньки, як це чудово!” — про що б не йшлося — про море, про дитину, про кішку. Авжеж, у неї було багато друзів, з якими вона ходила на пляж та на танці, але вона твердила, що їй неприємно стрічатися у місті з тими, хто бачив її напівголою на курорті. З Ліндою вона прогулювалась попід ручку.

П'єретто не звертав уваги на все це і просторікував далі. Простягшись на скелі, Лінда сказала, хай би він припинив верзти дурниці. Тоді П'єретто завів балачку про кров. Він сказав, що потяг до всього дикого та незайманого пояснюється спрагою крові. — Люди прагнуть кохатися, щоб заподіяти рану, пролити кров, — пояснив він. — Обиватель, одружуючися з незайманицею, теж сподівається вдовільнити цю свою спрагу...

— Припиніть! — вигукнула Карлотта.

— Чому? — сказав він. — Всі ми сподіваємось, що й нам трапиться нагода...

Лінда підвелася, потяглася на сонці й запропонувала піти поплавати.

— З цієї ж причини люди йдуть у гори та на полювання, — правив своєї П'єретто. — Самотність серед природи викликає спрагу крові...

Відтоді прекрасна Карлотта перестала ходити у відлюдні місця. Лінда сказала нам: — Вважайте, що тут ви сіли маком. — Отак П'єретто відлякував дівчат, але при цьому твердив, що його тактика правильна і він завжди у вигріш. Відтак він знаходив нові місця і нових людей, і міняв тему своїх розмов. За цілий сезон він не заприятелював з ніким, окрім кількох шинкарів та пенсіонерів.

Щодо мене, то мені ще довго згадувався той дикий пляж. Назагал море, таке велике і неосяжне, не говорило мені нічого; мені подобалися невеликі місцини, які мали певну форму та сенс — улоговини, стежини, гірські тераси, оливкові гаї. Лежачи крижем на скелі, я, бувало, розглядав камінець величиною з п'ястук, який на тлі неба здавався велетенською горою. Отакі речі мені до вподоби.

Тепер я думав про Оресте, який уперше в житті бачив море. П'єретто напевне не давав йому спати, а разом вони, я знав, були здатні на все — від купання голяком до блукання вулицями без жодної мети. Зрештою, там була Лінда зі своїми приятельками, і був П'єреттів батько, навіжений чоловік, від якого всього можна було сподіватися. Я тужив за ранками, коли ми тихенько вставали удосвіта і йшли гуляти берегом моря у тепліні останніх зірок. Звичайно, Оресте й без жодних приправ умів насолоджуватися відпочинком. Але я багато б віддавав, али лиш, пливучи в човні вздовж По, почути з його власних вуст, що життя чудове.

Але до Турину не повернувся ні він, ні П'єретто. Повернулася лиш Лінда, яка працювала десь у конторі. На початку серпня вона зателефонувала мені.

— Послухайте, — сказала вона, — ваші друзі дожидаються вас у якомусь селі, не пам'ятаю, як воно називається. Зустрінемося, і я все вам поясню. — Я притьмом назвав їй село на пагорбах, звідки родом Оресте. Так воно й було. Ці лобуряки вже там.

Я зустрівся з нею надвечір, за кавою. Я ледве її впізнав, настільки вона засмагла. Цього разу вона теж говорила зі мною жартівливо, як з маленьким хлопчиком. — Почастуйте мене вермутом? — сказала вона. — Це у мене курортна звичка.

Вона сіла, поклавши ногу на ногу. — Не дуже приємно вертатись до міста у серпні, — зітхнула. — Щасливий ви, що не виїжджали нікуди.

Ми заговорили про моїх приятелів. — Уявлення не маю, чим вони займалися, — сказала вона. — Я дала їм свободу — хай собі пустують. Вони вже достатньо самостійні. Цього року зі мною були мої друзі, це люди дорослі, занадто дорослі для вас...

— А як там Карлотта, прекрасна Карлотта?

Лінда розреготалася. — П'єретто іноді переборщує. Це у нас родинне. Таке трапляється й зі мною. Ми жакливі люди. А з роками стаємо ще гірші.

Я не перечив, нишком поглядаючи на неї. Вона це помітила і скроїла мені гримасу.

— Мені вже не двадцять років, як вам, — буркнула вона, — але я не така вже й стара.

— Старими не стають, — сказав я. — Старими народжуються.

— Це з репертуару П'єретто, — вигукнула Лінда. — Типово його вислів!

Я теж скроїв міну. — Ми видаємо по штуці на день, — буркнув я, — поки не скінчаться.

ІХ

Хата Оресте, на порепаній кам'яній терасі рожевуватого кольору, підносилася у яскравому світлі над морем улоговин та ярів, від яких аж ряхтіло в очах. Цілий ранок я їхав рівниною, знайомою мені рівниною, а за вікном вагону пролинали оброслі деревами зрошувальні канали, які я пам'ятав з дитинства — водні плеса, зграйки гусей, заплави. Я все ще думав про них, коли потяг помчав мене між прямовисними кручами, де треба було дивитися вгору, аби побачити небо. Вийшовши з вузького тунелю, потяг зупинився. Знемагаючи від духоти, я опинився на курявій площі залізничної станції, та в очах у мене все ще стояли вапнисті стрімчаки. Товстий візник показав мені дорогу: треба було довго-довго спинатися під гору, бо селище лежало ген на верховині. Я кинув валізку на віз і ми почали підніматися разом, у крок з неквапним чваланням волів.

Ми мандрували попри виноградники та випалену стерню, і, мінаючи косогір за косогором, я помічав щоразу нове село, нові

виноградники, нові узгір'я. Я запитав у візника, хто насадив стільки винограду і чи стає рук його обробляти. Він глянув на мене з подивом і повів розмову здалека, вивідуючи, хто я такий. Він сказав: — Виноградники були завжди, насадити виноградник — зовсім не те, що поставити хату.

Коли ми під'їхали до підмурівка, що укріплював виступ, на якому стояло село, я хотів було запитати, навіщо було будуватися на самій горі, але погляд його змружених очей на смаглявому обличчі стримав мене. Я вдихав запах леготу та фігових дерев: він нагадував пахощі моря. Перевівши дух, я пробурмотів: — Яке чудове повітря.

Сільце являло собою кам'янисту вуличку, куди виходили обійстя і подвір'я декількох вілл з балконами. Я побачив садок, повен жоржин, циній та калачиків — переважала шкарлатна та жовта барва, виднівся цвіт квасолі та гарбуза. У прохолодних закутках під хатами, між драбин та курників, сиділи старі селянки. Хата Оресте, перістого рожевуватого кольору, розташувалась на розі майдану, на виступі підмурівка — справжня невеличка вілла, споловіла від плюща та вітру. Адже навіть о цій порі там дув вітер: я відчув це, ледве ми вийшли на майдан і візник показав мені хату. Обливаючись потом, я попрямував до трьох сходинок під дверима і постукав бронзовим дверним молотком.

Чекаючи, поки мені відчинять, я озирнувся навколо: шерехатість тиньку, підкреслена світлом, жмут трави на скелі, що виділявся на тлі неба, глибока полуднева тиша. Дослухаючись до щораз тихшого гуркотіння підводи, я подумав, що для Оресте все це рідне і близьке, він тут народився і виріс, все тут промовляє до нього. Скільки є на світі місць, які отак комусь належать, осідають в крові, а для інших лишаються незвіданою землею. Я знову постукав у двері, тепер уже рукою.

На цей стукіт крізь причинені віконниці відповіла якась жінка. Почулись вигуки, буркотіння, запитання. Ні Оресте, ні його приятеля немає вдома. Вона звеліла мені зачекати; я вибачився, що приїхав о цій порі; врешті мені відчинили.

Звідусюд виринали жінки — старі баби, послугачки, дівчатка. Мати Оресте, кремезна жінка в кухонному фартусі, зустріла мене схвильовано і, розпитавши про подорож, завела у затінену кімнату (коли вона відчинила віконниці, я побачив, що це була вітальня, вся в кавових сервізах, картинах та вазах з квітами, обставлена зачохленими

меблями, з бамбуковим столиком на трьох ніжках), тоді запитала, чи не бажаю я кави. У кімнаті панував затхлий запах хліба та фруктів. Вона присіла теж і, всміхаючись дещо поблажливою посмішкою Оресте, завела зі мною розмову. Сказала, що Оресте невдовзі повернеться, що всі чоловіки невдовзі повернуться, адже через годину — обід, що всі друзі Оресте — молодці, ми, либонь, всі разом вчимося. Тоді підвелася і, зі словами: — Надворі вітер, — зачинила віконниці. — Даруйте, але ви спатимете всі разом в одній кімнаті. Може, бажаєте помитись з дороги?

До приходу Оресте та П'єретто я вже встиг обійти дім. Наша кімната виходила у відкритий простір, на далекі пагорби; я помився у шаплику, бризкаючи на червону кахляну підлогу. — То нічого, якщо вода проллється на долівку. Буде менше мух. — Я вийшов на верхню терасу, відтак зійшов до кухні, де біля печі, у якій потріскував вогонь, поралися жінки. Коли у кабінеті я гортав календарі та старі підручники, туди з галасом увійшов батько Оресте, я впізнав його з фотографій у вітальні. Батько, вусатий чоловік, дав мені прикурити і почав розпитувати про всяку-всячину. Він хотів знати, чи й я був на курорті, чи є у мого батька земля, чи я теж учився на священика, як мій приятель. З обережності я не заперечив. Зрештою ця версія теж була ймовірною. — Вам про це Оресте розповів? — Знаєте, як воно буває, балакаємо про те та про се, — сказав він мені. — Коли мова заходить про божественне, жінки усьому вірять, бо хочуть вірити. Цей П'єретто знає про попів геть усе, він у них вчився, про семінарію нам розказує, про устав... Моя зовиця хоче розповісти про нього отцеві настоятелю.

— То він просто так язиком плеще, для сміху. Хіба ви його ще не знаєте?

— Про мене, — сказав вусань, — це все пусті теревені. Але жінки все одно втрачають голову.

— Те ж саме каже і його батько. — Я пояснив йому, як П'єретто опинився у монастирі, розповів, що він добре зрозумів, хто такі ченці, що він надивився на них донесхочу, і що ані він, ані його батько в усе це не вірять. — Він просто клеїть дурня, та й тільки.

— Мене це тішить, — сказав той, — мене це справді тішить. Але, ради Бога, мовчіть про це. І треба ж таке вигадати — жити у монастирі.

Прийшли Оресте і П'єретто в самих сорочках, без піджаків, і на радощах почали плескати мене по карку. Вони були засмагли й

голодні, і ми відразу сіли за стіл. На чільному місці сів батько, а жінки — старенькі тітки, сестри Оресте — метушилися навколо. Я познайомився з жертвою П'єретто, зовицею Джустіною, бадьористою старушенцією, яка сиділа з іншого краю. Дівчатка жартували, кепкували з неї, натякаючи на якісь квіти для вітваря, що їх паламар поставив у свячену воду. Хтось згадав про празник Успення. Я уважно спостерігав за усіма, але виглядало на те, що П'єретто попередили: він їв мовчки.

Так нічого й не відбулося. Мова зайшла про перебування Оресте на курорті. Я розповів, як ходив на річку засмагати, сказав, що на По повно любителів купатися. Дівчатка уважно слухали. Батько дав мені договорити, а відтак сказав, що сонця не бракує ніде, а в його часи на Рів'єру їздили лише хворі. — Туди ідуть не задля сонця, — сказав П'єретто, — і навіть не задля води.

— А задля чого? — запитав Оресте.

— Аби побачити свого ближнього голим — таким, як ти сам.

— Чи на По теж, — запитала мати, намагаючись перевести розмову на інше, — є купальні заклади?

— Ще б пак, — сказав Оресте, — там ще й співають і танцюють.

— Голяка, — сказав П'єретто.

Підстаркувата Джустіна пирхнула з того кінця стола. — Чоловіки ще так-сяк, — сказала вона з огудою, — але що туди вчащають дівчатка — це ж таки сором. Нехай би чоловіки ходили туди самі.

— Не танцювати ж чоловікам один з одним, — мовив П'єретто. — Це було б непристойно.

— Ще непристойніш, коли дівчина роздягається у всіх на очах, — вигукнула баберя. Ми далі налягали на їжу, а бесіда тим часом переходила з теми на тему, то завмираючи, то пожвавлюючись. Іноді йшлося про місцеві справи, сільські плітки, турботи, пов'язані з обробіткою земель, та варто було П'єретто розтулити рота, як розпалювалися пристрасті. Якби то не був мій товариш, за якого я почував себе відповідальним, мені було б весело. Зате Оресте дивився на мене втішено, очі його сміялися, він був щасливий бачити мене у себе вдома. Я погрозив йому кулаком, відтак двома пальцями зобразив ходу. Він не зрозумів і кумедно закотив очі. Він гадав, мені набридло сидіти за столом.

— Гарний був жарт, — сказав я. — Хіба ми не домовлялись іти сюди пішки?

Оресте здвигнув плечима. — Ми ще донесчочу находимось по стрімчаках і виноградниках, от побачиш, — сказав він мені. — Для цього сюди й приїхали.

Його батько не розумів, про що мова. Ми розповіли йому про наш задум прийти сюди з Турину пішака. Сестричка Оресте з подиву аж скрикнула і затулила уста руками.

Батько сказав: — Навіщо це, якщо є потяг.

Тут вискочив П'єретто. — Гарно пройтися пішки, коли всі їздять потягами. Це така ж мода, як і морські курорти. Тепер, коли всі мають лазнички удома, стало модно купатися просто неба.

— Говори за себе, це ж ти там і був, — сказав я.

— Ну й народ пішов, — сказав батько, — за моїх часів на моду взорувались хіба що наречені перед шлюбом.

З-за столу ми підвелися осоловілі. Жінки ані на мить не залишали мою тарілку порожньою, а батько, який сидів поруч, щоразу наповняв мою склянку. — Поспіть трохи, адже так спекотно, — твердили вони мені.

Ми утрюх піднялися в нашу парку кімнату. Щоб збадьоритися, я вмив лице у білому шаплику й сказав Оресте: — Скільки ще триватиме це свято?

— Яке свято?

— Неспроста ж нас так відгодовують. За кожним обідом тут з'їдається один виноградник.

П'єретто сказав: — Якби ти прийшов пішки, тобі й цього було б мало.

Оресте сміявся, строкаті відблиски з причинених віконниць падали йому на обличчя. Сорочка зсунулась йому з плечей, відкривши засмаглі, округлі м'язи. — Як тут добре, — сказав він і пірнув у ліжко.

— Оресте приохотився танцювати і обмацувати дівчат, — сказав тоді П'єретто. — На танцях здавалось, немов навколо нього — бурхливе море. Ще тепер він, коли трапляє дівчина на очі, відчуває запах моря.

— Ці села справді пахнуть морем, — сказав я, підходячи до вікна. — Подивись униз. Немов море.

П'єретто сказав: — Першого дня тобі це дозволено. Можеш милуватись краєвидом. Але завтра — зась.

Я дав їм посміятись і потеревенити, як звикле. — Звідки такі веселощі? — мовив я. — Що тут діється?

— Ти поїв і попив. Чого тобі ще? — сказав П'єретто.

А Оресте: — Хочеш люльку?

Їх змовницький тон у темній кімнаті дратував мене. Я сказав П'єретто: — Ти вже встиг налякати тутешніх жінок. Ти невиправний. Врешті-решт тебе звідси виженуть.

Оресте підстрибнув і сів на ліжку. — Ось що я вам скажу, жарти набік. Залишайтеся тут на винобрання.

— Що ж ми робитимемо цілий серпень? — пробурчав я. Я закотив майку на голову, збираючись стягти її. Випірнувши з неї, я почув, як П'єретто каже: — ... Та він теж чорний, як негр...

— На По таке ж сонце, як і на Рів'єрі, — буркнув я, а вони знову вибухнули сміхом.

— Що з вами? Ви п'яні?

— Покажи пупок, — сказав Оресте. Я жартома зсунув пояс, виставивши біду смугу живота. Вони зареготали: — Ганьба! Він теж! Зрозуміло!

— На тобі все ще ганебне тавро, — кепкував П'єретто, як звикле, бризкаючи слиною. — Ти теж підеш у ковбаню. Ніяких церемоній. Від сонця нічого не можна приховувати.

X

Ми пішли туди наступного дня. Це було водне плесо по самій середині улоговини, яка відділяла наш пагорок від нерівного плато; йшлося туди від виноградників, поміж нивок, засіяних кукурудзою, аж до стрімкої ущелини, що заросла жовтими акаціями та вільхами. Там потічок розливався у низку ставків, одним з них була заглибина на кшталт колодязя, звідкіля виднілися лише небо та цямрина, вся в ожинах. Ополудні сюди прямовисно падали палючі промені сонця.

— Що за край, — говорив П'єретто, — щоб роздягтися догола, доводиться залізати під землю.

Отож розвага їх полягала у тому, щоб, вийшовши з дому перед полуднем, провести часину-дві тут, у надрах потрісканої землі, голими, як змії, поливаючи один одного водою і перевертаючись під сонцем. А метою було позбутися ганьби, тобто засмагнути всуціль, підсмаживши також пахвіну і сідниці. Відтак вони поверталися на обід. У день мого приїзду вони прийшли саме звідси.

Тоді я зрозумів, чого стосувалися усі ті натяки та збудження жінок. Вдома не знали про вигадку П'єретто, але саме собою купання

посеред кукурудзяного поля, нехай навіть у суто чоловічому товаристві, нехай навіть в трусах, все одно вражало їхню уяву.

Того пополудня я відкрив для себе ще деякі речі. Першого дня на новому місці важко заснути, навіть якщо всі навколо солодко сплять. Коли ціла хата запала в дрімоту і скрізь було чутно лише дзижчання мух, я зійшов кам'яними сходами вниз, до кухні, звідкіля долинали глухе постукування і неголосна розмова. Я побачив одну із сестричок та матір Оресте, яка, засукавши рукави, енергійно місила тісто на розкладеному столі. Ще якась бабуся мила у шаплику посуд. Вони усміхнулись мені й сказали, що готують вечерю. — Уже? — здивувався я. Старенька відвернулася від шаплика, беззубо засміявшись. — Їжа готується завчасу, — прошамкотіла вона.

Мати Оресте мовила, витираючи чоло: — У цьому домі нас, жінок, подостатком. Чи чоловіків двоє, чи четверо, однаково впораємось.

Білявокоса дівчинка, підливаючи черпаком воду до борошна, зачудовано дивилась на мене. — Ворушися, — сказала мати, — годі гав ловити, — і знову взялася до тіста.

Я залишився в кухні, заявивши, що спати мені не хочеться. Я підійшов до цебра, підвішеного на стіні — хотів напитися з черпака, що стікав водою, коли мати гукнула: — Ну ж бо, Діно, дай йому склянку.

— Не треба, — сказав я, — коли в дитинстві я був на селі, там пили просто з відра.

І почав розповідати про моє село, про хліви, про орошувані городи, про гусей з мого дитинства. — Тим краще, — сказала мати, — що ви на селі не вперше. Значить, вам не зводити — знаєте, що це таке.

Мова зайшла про П'єретто, який звик до іншого життя, бо знав лише місто. — Та що ви, він анітрохи не страждає, — засміявся я, — йому ще ніколи не було так добре. — І я розповів про його божевільного батька, який возив родину туди-сюди, прилаштовуючи її то в монастирі, то в чиемусь особняку, то десь на мансарді. — Він любить плескати язиком і підштрикувати, але це не від злоби, просто у нього напрочуд весела вдача, — сказав я. — Коли пізнаєте його ближче, будете про нього кращої думки.

Мати далі місила тісто. — Тут, крім Оресте, вам ні з ким буде поговорити, — мовила вона. — Ми жінки невчені.

Але з їх невченістю ще можна було миритися. Я не сказав їй цього прямо, але був радий, що тут самі дорослі жінки і малі дівчатка. Варто було лише уявити собі дівчину нашого віку, рідну сестру Оресте,

і нас навколо неї. Чи якусь її подругу, таку, як Карлотта. Натомість найстаршою тут була одинадцятирічна Діна — та сама, котра сміялася за столом, затискаючи рот рукою.

Я запитав, де в селі можна купити тютюну, і мати звеліла Діні провести мене туди. Ми вийшли разом на майдан і пішли тією ж дорогою, якою я прийшов уранці. Вітер затих; у затінку будинків жінки і старики втішалися прохолодою. Ми проминули жоржинний садок, і у проміжку між двома хатами переді мною відкрився простір долини унизу, а на рівні очей, немов повітряні острови, зринали пагорби. Люди нишком кидали на нас підозріливі погляди; мала Діна, охайна та чепурна, крокувала поруч і базікала про свої справи. Я запитав, де виноградники її тата.

— У Сан Ірато, — сказала вона і вказала на жовтавий покій пагорба, що дугою піднімався над хатами поза майданом. — Там вирощують білий виноград, — мовила вона. — А є ще Россотто з млином, — і вказала на пагорок у долині, покритий левадами та чагарями. — Там, внизу, за залізничною станцією, щороку влаштовують свято. Цьогорічне вже минуло. Пускали фейерверк. Ми з мамою бачили його з тераси...

Я запитав її, хто обробляє землі. — Як це — хто? — Вона аж зупинилася від здивування. — Селяни, — мовила.

— Я гадав, що ти і твої сестри, разом з татом.

Діна захихотіла і поглянула на мене з недовірою. — Ото вигадали, — сказала вона. — Нам ніколи. Ми повинні стежити, аби всі роботи виконувались як належить. Татко всім керує, а потім продає врожай.

— А тобі б хотілося працювати на землі? — сказав я.

— Це чоловіча робота, від сонця шкіра темніє.

Коли я вийшов з крамниці — напівпідвалу, де пахло сіркою та солодкими ріжками — Діна чекала на мене з дуже серйозним виглядом.

— Багато жінок їздять на море, щоб засмагнути, — сказав я. — Смаглява шкіра тепер у моді. А ти вже була на морі?

Діна теревенила про це всю дорогу. Сказала, що на море вона поїде, лише коли вийде заміж, не раніш. Адже самій на море не можна, а зараз узяти її туди нікому. Оресте ще занадто молодий.

— А мама?

Мама, сказала Діна, занадто старомодна. Вона вважає, що поки не вийдеш заміж, не можна й кроку ступити.

— Підемо подивимось на церкву? — запропонував я. Церква стояла на майдані — велика, білокам'яна, з янголами та святими у нішах. Я відхилив двері, Діна прослизнула всередину, перехрестилася й прилякнула. Якусь мить ми розглядались навколо у свіжому, барвистому затінку. В глибині, немов великий шматок льодяника, білів вівтар, оточений копицею квітів, перед ним горіла свічка.

— Хто приносить Богородиці квіти? — прошепотів я.

— Дівчатка.

— А хіба шкіра не темніє, коли їх збирати на полі? — сказав я тихо.

Виходячи, ми зіштовхнулись у дверях з якоюсь старою — це була Джустіна. Вона статечно відступила, але впізнала мене, впізнала Діну і стисла вуста у терпкій посмішці. Я скористався з її замішання, аби збігти зі сходів. Але Джустіна не витримала, щоб не обернутися і не сказати мені вслід:

— Оце я розумію. Перш за все — Бог. Ви вже бачилися з настоятелем?

Я пробелькотів, що прийшов сюди просто з цікавості, мимохідь.

— Та ну, — сказала вона мені, — чого тут соромитись. Ви зробили правильно. Нема тепер у людей пошани до Бога. Ви мене дуже втішили...

Ми залишили її на сходинках, а коли переходили через майдан, Діна сказала, що стару не виженеш з плебанії, вона стирчить у церкві день і ніч, кидає напризволяще домашню роботу, прання, баняки на плиті, аби лишень не пропустити якогось богослужіння. — Якщо всі будуть такими, як ти, — говорила їй мати, — на що буде схожий наш дім?

— На Рай, — відповідала Джустіна.

Того дня сталося ще чимало подій, відбулося чимало зустрічей, а ввечері ми їли і пили, і гуляли селом під зірками. Я думав про це наступного дня, простягшись голяка під жорстоким сонцем біля нашої ковбані, поки Оресте та П'єретто плюскалися у воді, немов хлопчачки. Лежачи у палючій духоті нашого колодязя, я бачив вицвіле від спеки небо і відчував, як тремтить і гуде земля. Я згадав слова П'єретто про те, що розжарені під серпневим сонцем поля навіюють думки про смерть. Він, певною мірою, мав слушність. У цій дрожі, яку ми відчували від усвідомлення, що лежимо тут голі, ховаючись від чужих поглядів, поливаючись водою і прячачись на сонці, наче

колоди, було щось лиховісне: радше звіряче, ніж людське. На прямо-висній стіні ущелини я бачив, як чорними щупальцями вилазить назовні плетиво коренів, виявляючи внутрішнє, таємне життя землі. Оресте та П'єретто, яким тут ніщо не було в новинку, вовтузились під сонцем, плигали, теревенили. Кепкували й з моїх іще ганебно білих стегон.

Годі було застати нас тут зненацька — нас захищав голосний хрускіт схвильованої кукурудзи. Ми були у безпечному місці. Простягшись у воді, Оресте твердив: — Пряжтеся щосили, щоб стати дужими, як тури.

Тут, долі, якось чудно було думати про все, що відбувається у горішньому світі, про людей, про життя. Попереднього вечора, збадьорені вином та прохолодою, ми пішли гуляти селом — аж до низької кам'яної стіни, що оперізувала майдан, зустрічали різних людей, віталися, сміялися, наслухали пісень. Надійшов гурт молоді, галасливо вітаючись з Оресте; у затінку прогулювався, спостерігаючи за нами, священик. Слова та жарти, якими ми, не розгледівши добре облич, обмінювались під зорями чи то з якоюсь жінкою, чи зі старим, а чи між собою, вселяли у мене чудну веселість, піднесене, безжурне почуття, а пориви теплуватого вітру, тремтіння зірок та далеких вогнів розносили це почуття на все моє майбутнє, на ціле життя. По майдані бігали навперейми діти, оглушливо галасуючи. Ми складали плани на майбутнє, говорили про містечка, розкидані по схилах та гребенях пагорбів, розмовляли про вина, які питимем, про насолоди, які нас очікували, про винобрання.

— У вересні, — сказав Оресте, — підемо на полювання.

Тоді я згадав про Полі.

XI

Ми відразу заговорили про нього під спів цвіркунів.

— Їреппо он там, внизу, — сказав Оресте, — де ота жменька зірок. Його ледь видно на краю плато. У перших променях сонця видно лиш верхівки сосон...

— Ну то гайда, рушаймо, — сказав П'єретто.

Але Оресте сказав, що під ніч іти не варто, та й Полі, напевно, ще на Рів'єрі.

— Може цього разу він там і лишиться, — сказав П'єретто.

— Він почував себе непогано. Тепер він уже напевно оклигав...

— А може ще якась краля знову бабахнула в нього.

— І чому щось таке завжди має трапитись саме з ним?

— Як то, — гукнув П'єретто у вітер. — Хіба не знаєш? Те, що трапилося з тобою один раз, повторюється знов, і як ти повів себе один раз, так ти поводитимешся завше. Якщо ти вклепався у якусь біду, то це ніяка не випадковість — вона знов і знов до тебе повертатиметься. Це зветься долею.

Мова про Полі знову зайшла за столом наступного дня, коли ми повернулися з ковбані. Окинувши поглядом бесідників, Оресте сказав: — А знаєте, кс'ю я зустрів недавно?

Коли він, під збуджений гамір жадібних запитань та вигуків, розповів історію про поранення, про Розальбу, про зелене авто та нічну їзду, запала недовірлива мовчанка, а мати сказала:

— То був такий урочий малюк. Пригадую, як вони проїжджали у повозі під розкритими парасольками. Його тримала на руках нянька у мереживній блузці з брошкою... Я ще була тоді при надії з Оресте.

— Ти певен, що то був саме той Полі, з Ірєппо? — кинув батько.

Оресте ще раз оповів усю історію, почавши від тієї ночі на пагорбі.

— А ота жінка, хто вона? — запитала мати, пополотнівши.

Дівчатка слухали з роззявленими ротами.

— Мені шкода його батька, — сказав батько Оресте. — Це був дуже впливовий у Мілані чоловік. Ось до чого іноді призводять гроші.

— При чім тут гроші, — сказав П'єретто, — тут справа не в грошах. Його батько все залагодив. У добрих родинх ще й не таке трапляється.

— Але не тут, не у нас, — сказав Оресте.

Втрутилася стара Джустіна. Досі вона дослухалася до розмови, чуйна, немов сокіл, переводячи погляд з обличчя на обличчя.

— Панич має рацію, — сказала вона, вергаючи гострі погляди на П'єретто, — такі гріхи чиняться повсюди. Якби батько й мати, замість давати своїм дітям волю, як собачатам, та тримали їх у руках, та питали з них...

Вона просторікувала ще якусь мить, знов кленучи танці та морські купання. Сестра її, зиркаючи в бік дівчаток та Діни, спробувала було зупинити її, але марно. Це вдалося, натомість, старій Сабіні — чи то служниці, чи бабусі чи тітці, яка з того боку стола запитала, кліпаючи повіками, про кого йде мова.

Їй пояснили, кричучи на вухо. Тоді вона писклявим, ображеним голосом заявила, що будинок в Іреппо стоїть нароствір, що чоловік кравчині із залізничної станції бачив, як туди перевозили скрині, що про хлопця він не знає нічого, зате жінки, безперечно, уже там.

Того пополудня ми піднялися на Сан Ірато — на гребінь пагорба за селом, де нас зустрів батько, котрий після пообіднього відпочинку пішов оглядати господарство. Його робітники саме оббризкували шпалери купоросом; вони снували, нахилившись, під палючим сонцем, у затвердлх від бруду і поплямлених синню блузах та штанях, помпуючи із залізних ранців небесно-блакитну рідину. Виноградне листя стікало краплями, помпи попискували. Ми зупинилися біля великої балії, що була повна цієї рідини, глибокої й непрозорої, немов блакитне око, немов перевернуте небо. Я сказав батькові: дивна річ, навіщо поливати грона цією отруйною росою — онде крисані на головах робітників геть проїджені. — Колись, — сказав я йому, — виноград вирощували без усяких оббризкувань. — Хто його знає, — сказав він, і гукнув щось хлопцеві, котрий поклав на траву якусь пляшку, — хто його знає, як воно було колись. Тепер повно різних хворіб. — Він з сумнівом глянув на небо. — Аби тільки гроза не насунула, — буркнув він. — Вона все змиє, і треба буде оббризкувати ще раз.

Зверху мене гукнули Оресте з П'еретто; вони підстрибували під якимось деревом. — Ідіть, ідіть, поласуйте сливами, — сказав він мені. — Якщо птахи ще щось залишили.

Я перейшов випалену стерню і видерся до них, на верхівку пагорба. Здавалось, ніби ми на небі. Під ногами виднів сільський майдан, крихтний на відстані, та хащі дахів, сходів, солом'яних скирд. Хотілося стрибати з пагорба на пагорб, обійняти все поглядом. Я поглянув на східний край плато, шукаючи верхівок сосен Іреппо. Вниз, у простір між схилами лилося яскраве світло, обрій тремтів. Мені довелося примружити очі, але я не зміг добачити нічого, окрім синяви.

Нас догнав батько, перестрибуючи з грудки на грудку.

— Чудовий край, — сказав П'еретто, набивши рот сливами, — дурний ти, Оресте, що не живеш тут.

— Я хотів, — сказав батько, дивлячись на Оресте, — щоб він вступив до сільськогосподарської школи. Обробляти землю стає дедалі важче.

— У моєму селі кажуть, — перебив його я, — що селянин у цьому ділі тямить більше, ніж агроном.

— Завдяки здоровому глуздові, — сказав батько. — Головне тут — практика. Але тепер все робиться з допомогою хімії та добрив, і замість того, аби вивчитися на лікаря та приносити користь іншим, вартувало б натужитись і навчитися видобувати користь із власних дібр.

— Медицина теж свого роду агрономія, — сказав Оресте весело. — Здорове тіло — немов родюче поле.

— Але якщо тобі бракуватиме кмітливості, то родитиме воно зовсім не для тебе.

— А хворіб у винограду багато? — поспитав П'єретто.

Батько обернувся, подивився вниз, на виноградник, і пробіг очима по шпалерах, над якими здіймалися блакитні хмарки. — Авжеж, немало, — сказав він. — Земля вироджується. Мабуть правду каже ваш приятель: колись на селі і не чули про всі ці хвороби, а тепер варто лиш відвернутися на мить — і біда вже тут як тут...

Не бачачи П'єретто, я все ж відчув, що він осміхнувся. — ... Земля наче жінка, — продовжував батько. — Ви ще зелені, але і вам прийде час це знати. Щодня у жінки щось не так: то голова болить, то спина ломить, то місячні наспіли. Аякже, звісно, все це від місяця залежить, від його сходу та заходу... — Він сумно підморгнув нам.

П'єретто знову осміхнувся. — Ти теж добрий, — накинувся раптом він на мене. — Навіщо вигадуєш, що село змінилося? Село — це те, що з нього роблять люди. Що з нього роблять плуги, купорос, бензин...

— Звісна річ, — сказав Оресте.

Батько схвально кивнув. — ... У селі нема нічого незвісного, — сказав П'єретто. — Мотика — теж науковий інструмент.

— Я ніколи не говорив, що земля змінилася! — вигукнув я.

— Далєбі, — додав батько, — коли поле заростає бур'яном, відразу видно, чого варта мотика. Його не впізнати. Не поле, а пустеля.

Тепер я подивився на П'єретто, але промовчав, тільки засміявся. Заговорив він: — Але болото — це зовсім інша річ.

— Тобто?

— Не те, що ці виноградники, наприклад. Тут панує людина, а там — жаби.

— Жаб та змії і на селі повно. І цвіркунів, — сказав я, — і кротів. І рослини скрізь однакові. Завжди. На пустирі те ж саме коріння, що й тут.

Батько замислено слухав. Раптом, обернувшись, він сказав: — Якщо хочете знати, що таке цілина, ідіть у Греппо. Їй-богу, цілісінський день мені з голови не виходить той хлопець та його батько. Тепер багато що стає зрозумілим. Ти ба, а за життя його діда у цьому маєтку купували лише олію та сіль. Немає гіршого, як володіти землею і не триматися її...

XII

Щоранку ми спускалися до нашої ковбані і, йдучи туди, сперечалися і сміялися. Було гарно проминати ще вогкі від вранішньої роси левади, що розкинулись то тут, то там попід схилами, а коли ми лежали у розпеченій улоговині, земля під нами, бувало, ще віддавала нічною вологою. Нам тепер був знайомий кожен закуток чагарів, кожен промінь, кожен гуркіт, кожен ранковий шелест. Іноді в спекотному повітрі пропливала велика біла хмара і плесо ставало непрозорим, а перевернуті віддзеркалення в ньому — чи то схилу, чи якоїсь квітки, чи неба — набирали чіткості, підкреслені тінню.

Ці купання вже стали для нас майже невідчепною звичкою, хоча ми й так були геть чорні всуціль. У першу неділю, коли ми, замість піти туди, стояли опівдні посеред святкової юрби, на порозі церкви, слухаючи месу, а навколо гасали дітлахи і лунала музика органу та подзвін, я дуже шкодував, що не лежу голий під палючим сонцем, відчуваючи під собою землю. Мені спадали на гадку речі, про які я не говорив нікому.

Я прошепотів до П'єретто, який похмуро втупився очима у потилицю Оресте: — Ти можеш уявити собі, щоб цей люд лежав голяка на сонці, як ото ми?

Він і бровою не повів, а я вернувся до своїх думок. У винограднику (пополудень ми зазвичай проводили у Сан Ірато, а П'єретто того дня кудись пропав) ми з Оресте завели суперечку: чи існує десь такий закутень, дичавина, переліг, де ніхто ніколи не ступав, де дощ, сонце та пори року змінюються споконвіків без відома людини. Оресте твердив, що нема ущелини, чи хащі, котру б не потривожила людина — як не рукою, то оком. Принаймні мисливці, а колись і розбійники, побували всюди.

Та ні ж, селяни, говорив я, селяни. Мисливці не в рахубу. Мисливець живе тим самим диким життям, що і його дичина. Я хотів знати,

чи селянин, саме селянин проник у кожен закуток, чи торкнувся рукою кожного клаптика землі. Чи всюди порушив її незайманість, якщо так можна сказати.

Оресте мовив: — Хто його зна, — але не міг зрозуміти, чому це мене цікавить. Він труснув головою і зиркнув на мене з лукавинкою, як, бувало, його мати.

Ми сиділи на межі виноградника, і, якщо підвести очі, було видко, як тремтять пагони виноградної лози. Дивлячись на виноград знизу, як він пнеться до неба, маєш враження, ніби він сягає за межі світу. Під ногами — вапнисті грудки землі, покручене бадилля, а перед очима — анфілада зелених гірлянд, стебла, одне в одне, що заторкують небо. Вдихаєш запах і наслушуєш.

— Той візник на станції, — сказав я зненацька, — говорив, що виноградники тут були завжди.

— Звісна річ, — сказав Оресте. — Тоді їх підв'язували ковбасами, а під ними текло молоко.

— Але й міста теж були завжди, — сказав я. — Нехай вони були брудні, хай це були лише три хижі під стріхами, чи печера, але де людина, там місто. Слід визнати, що П'еретто має рацію.

Оресте лише знизав плечима. Це був його спосіб, не гірший від інших, вести суперечку.

— Либонь, — сказав він раптом, — йому зовсім не до шмиги, що мама на ніч замикає вхідні двері. Він же почував себе володарем нічного Турину.

— Треба буде зробити вилазку котроїсь ночі, — сказав я. — Цікаво побачити, як виглядають пагорби у світлі місяця. Вчора на небі був уже молодик.

— На морі ми ходили купатися під місяцем, — сказав Оресте. — Враження таке, немовби п'єш холодне молоко.

Мені вони про це ніколи не розказували. Я раптом посмутнів. Стало якось безпритульно і щемно від заздрощів.

— Час іде, — сказав я, — а цей виноград не дозріє ніяк. Коли ми повертаємось до Турину?

Оресте про це навіть і чути не хотів. Чого мені ще треба, дорікнув він: я їм донесхочу, п'ю добре вино, байдикую цілими днями...

— У тім і річ. А мати твоя працює. Всі працюють на нас.

— Тобі нудно? — сказав Оресте. — Чи ти вважаєш, що сидиш у них на ший? Дурниці. Он як ти припав до серця тітці Джустані.

(Саме я захотів, щоб ми пішли на месо, але лише з пошани до його родини).

— То ми нині не підемо до Млина?

Щодня ми спускалися в улоговину, де було ще одне їхнє господарство; ми швендяли по току, за обійстям; вряди-годи на ганок виходив батько Оресте і частував нас вином. Але всю привабливість Россотто складала косовиця, м'які левади з конюшиною, зграї гусей. Надвечір ми грали партію в кульки з наймитами, Пале та Квінто; а Оресте йшов у справах на станцію.

— По-моєму, — примовляв П'еретто, — тут щось не те. Відколи ми приїхали з Генуї, він щодня бігає на пошту.

Коли він заводив про це мову з Оресте, той сміявся і хитав головою. А коли ми проходили повз завітчану калачиками хату біля залізничної колії, він голосно привітався з кимось, і йому відповів молодий і веселий жіночий голос. Оресте звелів нам іти далі, а сам зник.

— Значить, — мовив П'еретто, коли Оресте з'явився на току, — це донька начальника станції?

Оресте засміявся знову і не зронив ані слова. Але у цій улоговині був якийсь дивний чар. Навіть на перехресті біля залізничного переїзду, де зупинялися підводи і випорожнялися тварини, все дихало якоюсь особливою лагідністю: станційний будиночок та моріжок навіювали думку про міські околиці, про майські вечори, коли виходять гуляти бульварами дівчата, а місто наводнюють хвилі запаху сіна. Вплив потягів відчували навіть наймити з Россотто, без піджаків і босі, бо заводили балачку про пиво та велосипедні перегони.

Але не пиво, а вино пили ми у вечір косовиці. Батько Оресте сказав нам: — Приходьте сюди до того, як спочіє, — і, кинувши піджак на плече, почав сходити на пагорб. На станції панувала якась святкова метушня, і Оресте довелося просити пробачення за довшу відсутність. З пивниць Россотто вигулькнула одна пляшка, відтак друга. Чим більше ми випивали цього вина, тим більшу спрагу відчували. Пили ми втрюх, на ганку, що виходив на сіножаті. Я не міг збагнути, чи це від вина повітря наливалося такою солодкою духмяністю, чи навпаки. Неначе п'єш пахощі сіна.

— Це вино з фраголи ¹, — сказав Отесте, — від моїх двоюрідних з Момбелло.

---

¹ Фрагола — сорт винограду з полуничним запахом.

— Ми просто телепні, — заявив П'єретто, — день і ніч дошукуємось таємниці села, а вона у нас під носом.

Тоді ми замислились — що не кажіть, а в Турині ми таки полюбили заглядати в остерії, відколи ж ми тут, ми так ані разу й не набралися як слід.

— Треба буде чкурнути кудись вночі, — сказав я. — Не будемо ж пиячити у тебе вдома.

— Зате тут можеш пити донесхочу, — говорив Оресте. — Тут ми самі собі пани.

Розмова перейшла на коней. В Россотто був шарабан, якраз для нас трьох; його лише запрягти, сказав Оресте, і можна рушати в путь.

— Поїдемо до моїх двоюрідних братів, до Момбелло, — сказав він. — Хочеться їх побачити. Хлопці хоч куди. Виїжджаємо вранці, а ввечері назад.

— Але ми пропустимо купання, — буркнув я. — Нині вранці мені його так бракувало.

П'єретто застогнав. — Ну й що. Мені вже набрид твій голий пуп.

— Це твій клопіт, — сказав я.

— Краси у тебе ні на гріш, — вигукнув він. — Дивитися можна хіба що на п'яні очі.

Оресте наповнив склянки.

— А ось чого, — сказав я раптом, — взагалі не можна робити. Роздягатися догола і напиватись у лісі.

— Чому не можна? — поспитав Оресте.

— Кохатися в лісі теж не годиться. У справжньому лісі. Кохання і випивка вимагають цивілізації. Одного разу, коли я плив човном...

П'єретто перебив мене. — Ти нічого не розумієш.

— Одного разу, коли ти плив човном... — сказав Оресте.

— Зі мною була одна дівчина, і вона була не проти. Вона б погодилась. Але я не зміг. Не зміг, та й усе. Мені здавалося, що так я зневажу когось чи щось.

— Просто ти не знаєш жінок, — сказав П'єретто.

— Але у ковбані, — сказав Оресте, — ти ж роздягався догола?

Я визнав, що так, але з певним острахом. — Мені здавалося, що я грішу, — зізнався я. — Може, в цьому й полягає вся принада ковбані.

Оресте кивнув, усміхаючись. Я зрозумів, що ми геть п'яні. — Недаремно, — сказав я знову, — такі речі роблять потайки.

П'єретто сказав, що багато чого робиться потайки, і воно ніякий не гріх. Це лиш питання звичаїв та доброго виховання. Гріх полягає лише у нерозумінні того, що ти робиш.

— Візьми-но Оресте, — сказав він. — Він щодня крадькома ходить до своєї дівчини. Це за два кроки звідси. Вони не роблять нічого непристойного. Бесідують у садку, може, тримаються за руки. Вона питає, коли він вже нарешті одержить диплом і стане самостійним. Він відповідає, що лишився ще рік, потім — служба у війську, а відтак треба знайти собі посаду лікаря: три роки, гаразд? І він лащить, цілує її волосся...

Спікши рака, Оресте похитав головою і простяг руку до пляшки.

— ... І, на твою думку, це гріх? — сказав П'єретто, відхиляючись. — Отака невинна гра, отаке женихання — це гріх? Чому ж він не довіриться нам, не розповість нічого? Він не справжній друг. Скажи щось, Оресте. Принаймні скажи, як її звати.

Оресте, багрянний на виду, усміхався. — Іншим разом, — сказав він. — А нині пиймо.

XIII

Але я вже все знав від Діни: мова про це зайшла одного дня на терасі, де вона сиділа на ослінчику й шила.

— Отож, ти невдовзі одружишся, — сказав я їй.

— Спершу ваша черга, — не залишилась в боргу вона, — ви ж парубок.

— Парубки мають час, — мовив я. — Онде Оресте навіть і не думає.

Далі пішла словесна перепалка, тоді Діна, насолоджуючись моїм здивуванням і лукаво стріляючи очима, виклала мені все до решти. Стишивши голос, вона розповіла, що Оресте зустрічається з Чінтою, Чінтині батьки про це знають, але тут, у них, про це не знає ніхто; Чінта — донька обхідника колії і працює у кравчині; вона дівчина метка, сама шие собі одяг і їздить на велосипеді. Вона, Діна, знає навіть, що Чінта Оресте не рівня, бо Чінтин батько сам обробляє свій виноградник, тому Оресте повинен вдавати на людях, що то вони так жартують.

— Вона гарненька? — спитав я, — тобі подобається?

— Мені то що, — Діна знизала плечима. — Це ж Оресте збирається оженитися з нею.

У вечір косовиці саме Діна помітила, що ми напідпитку.

— Нині ми говорили з Оресте про Чінту, — прохопився я їй, коли ми сиділи на сходах під молодим місяцем.

Вона втупилась у мене своїми великими очима: — Ви розпили пляшку? І то не одну?

— Звідкіля ти знаєш?

— За вечерею ви щоразу прикривали склянку рукою.

Я запитував себе, що за жінка виросте з маленької Діни. Спостерігаючи за Джустіною, за матір'ю Оресте, за молодицями, за старими жінками, я порівнював їх з сільськими дівчатами, баченими на полі — ті були породисті, з міцними, засмаглими литками, опецькуватими обличчями. Такими дужими й дебелими робили їх вітер, пагорб, густа кров. Іноді, коли я пив або їв — густі супи, м'ясо, овочі, хліб, — я запитував себе, яким би я став від цієї простої, щедрої їжі, від цих соків землі, які вчувалися навіть у вітрі. А от Діна була білява, по-осиному тонка. Чінта теж, либонь, тендітна і струнка, гадав я, немов виноградна лоза. “Може, вона живиться лише хлібом та персиками”.

Нагрянула буря, шмагаючи поля і розмиваючи дороги, але, на щастя, обійшлося без граду. Це було того ранку, коли ми мали вирушити в дорогу шарабаном. Ранок ми провели вдома, виглядаючи то в одне вікно, то в інше, снуючи поміж жінками і дівчатками, які бігали, зойкаючи, у спалахах блискавки. Батько взув чоботи і хутко вийшов надвір. Полум'я від хмизу, що потріскував у печі, яріло в кухні червонястим світлом, яке кидало химерні відблиски на гірлянди з кольорового паперу, на мідне начиння, на образки Богородиці та оливкові галузки, розвішані на стіні. Від тушки кроля на закривавленій стільничці розносився запах базиліку та часнику. Тремтіли шибки. Згори хтось крикнув, що треба позачиняти вікна. — А Джустіна десь надворі! — гукнув хтось на сходах. — Нічого страшного, — почув я голос матері Оресте, — хто-хто, а вона захисток собі завжди знайде.

Під час зливи настала мить якоїсь дивної самоти, майже умиро-твореної тиші. Я зупинився під сходами, де із залитого водою слухового вікна просочувались краплі і пахло вологою. Відчувалося, як, ревучи, валиться з неба майже суцільна лава води. Мені уявлялись паруючі, затоплені поля, вирування плеса нашої ковбані, оголені корені, найпотаємніші закутки землі, оголені і згвалтовані.

Гроза закінчилась так, як і почалася, миттєво. Коли ми з Діною та іншими жінками вийшли на терасу, по цілому селі лунав гвалт, а на всіяному листям цементі вже видніли сухі плями. Дув вітер з долини, пінисті хмари мчали навскач. Майже чорне, поцятковане відслоненнями білястої глини море пагорбів немов наблизилось до нас. Але дивували не хмари і не обрій. Мені аж паморочилося в голові від неймовірного аромату вогкості, запаху зламаних гілок, пошматованих квітів, від терпких, солонуватих пахоців озону та мокрого коріння. П'єретто сказав: — Яка насолода! — Навіть Оресте дихав на повні груди і сміявся.

Того ранку ми пішли не до ковбані, а до Сан Грато, разом з батьком Оресте та дівчатками, щоб подивитися, якої шкоди завдала гроза. Злива позбивала з дерев фрукти, зірвало кілька черепиць. Ми збирали у великі кошики заболочені яблука та персики, підняли й кілька стебел виноградної лози, прибитих дощем до землі. Око тишили дрібненькі, тендітні квіточки, які, тільки-но показалося сонце, умить випростались на розм'яклих грудках землі — справжнє диво. Густа кров землі була здатна навіть на таке. Всі твердили, що невдовзі у лісі буде повно грибів.

По гриби ми не пішли. Але наступного дня ми вирушили до двоюрідних братів Оресте. Біля залізничної станції ми звернули на бічну дорогу, і кінь повіз нас попід пологим схилом, порослим кукурудзою, далі через лісок, а тоді знову через кукурудзу. Вранішнє сонце вже зробило дива. Якби не шкарубка твердість дороги та не запах свіжості у вітрі, ніхто й не згадав би про негоду попереднього дня. Ми їхали полями, дещо під гору, то у серпанковому затінку жовтих акацій, то протискаючись між двома стінами комишів.

Хутірець Орестових кузенів розкинувся в глибині плато, поміж низькими пагорками, загублений серед комишу та дубів. Вже було близько, а я раз у раз обертався, бо трохи раніше, коли ми лишали позаду тисняву скель, Оресте мовив, вказуючи на небо: — Онде Греппо. — Над вершечками виноградної лози, що тяглася до сонця, здіймався велетенський, темний від вологи, зарослий лісом схил. Він здавався безлюдним, не було видно ні полів, ні дахів будівель.

— То це і є їхнє обійстя? — промимрив я.

— Будинок на самому верху пагорба, його за деревами не видно. Зате звідти можна побачити села на рівнині.

Ледве ми в'їхали в улоговину, як Греппо зникло з очей, а попереду була ферма, яку я марно намагався розгледіти серед дерев.

Спершу я не дібрав, чому Оресте так захоплюється своїми братами у перших. Це були дорослі чоловіки, один навіть з сивиною, зодягнені у картаті бумазейні сорочки, з великими волохатими руками; вони вийшли у двір і, не виявляючи жодного здивування, зупинили нашого коня.

— Це Оресте, — сказав один із них.

— Давіде! Чінто! — вигукнув Оресте, зістрибуючи на землю.

До нас кинулися три мисливські собаки, гарчучи і стрибаючи довкола Оресте. Двір був великий, з брунатною, червонястою землею, як земля під виноградниками, що їх ми проминули. На кам'яному будинку видніли плями від купоросу, яким, вочевидь, оббризкували виноградну лозу, що кучерявилась навколо. На нижньому поверсі чорніло порожнє вікно.

Насамперед брати відвели коня у тінь під дубами і залишили його там, аби охолов.

— Ви всі лікарі? — запитав Давіде, підвівши очі.

Оресте із запалом пояснив йому, хто ми такі.

— Ходімо у затінок, — сказав Чінто і повів нас у бік будинку.

Цілий божий день ми пили, а серпневі дні довгі. Вряди-годи один із братів підводився, зникав у погребі і вигулькував звідти з повною сулією. Дійшло до того, що ми й собі спустилися у погріб, і Давіде наливав у наші запітнілі склянки просто з бочки, роблячи діру в живиці й затикаючи її пальцем. Але це було згодом, пополудні. А почали ми з того, що оглянули дім та виноградник, наїлися поленти та ковбаси з динею, розгледіли у темряві жінок та дітей. Кімната, де ми обідали, була низька, по-сільському неоковирна; крізь вхідні двері було видно, як над полем, поцяткованим дубами, здіймаються хмари шпаків.

Обіч хліва стояв колодязь, з якого Давіде витягнув цебро води, кинув у нього грона білого винограду і почастував нас ними. П'єретто сидів на пеньку і по-дитячому безжурно сміявся; розмовляв він, як завжди, з повним ротом. Чінто, молодший з двох братів, вештався навколо колодязя, прислухаючись до розмов, і любовно позирав на коня.

Того дня ми розмовляли про різне — про врожаї, про полювання, про грозу, про цьогорічну погоду.

— Взмикну ви, мабуть, відрізані від світу, — мовив я. — Ви ж в улоговині.

— Якщо треба, ми йдемо нагору, — мовив Давіде.

Оресте сказав: — Зима, щоб ти знав, для них найкраща пора року. Знаєш, як гарно полювати на снігу?

— Тут гарно цілий рік, — додав Давіде. — Аби лиш день був вдалий. Здавалось, собаки зрозуміли, про що мова, бо підвелися і сторожко дивились на нас.

— І ніхто вас не контролює, — сказав П'єретто, — ніхто не знає, скільки зайців ви відстрілюєте за серпень.

— Скажіть це Чінто, — вибухнув сміхом Давіде, — скажіть це Чінто, він стріляє фазанів.

Тут Оресте підвів голову, немов принюючись. — То на Узгір'ях ще водяться фазани? — Він пошукав очима Чінто, тоді Давіде. — А ви знаєте, що Полі, з Греппо, мало не підстрелили, мов фазана?

Брати слухали спокійно. Поки Оресте із запалом розповідав, Давіде підливав йому вина. Я усвідомив, що тут, на хуторі, ця уже давня історія здавалась неймовірною, у ній відчувався якийсь фальш. Що у ній спільного з цим вином, з цією землею, з цими двома чоловіками?

Закінчивши розповідь, Оресте поглянув на братів, а відтак на нас. — Ти не сказав, що він наркоман, — зауважив П'єретто.

— Це таки правда, — сказав Оресте, — того-то й клепки у нього не на місці.

— Він повинен знати, що робить, — сказав Давіде. — Слава Богу, що оклигав.

— Цікаво, чи він повернувся у Греппо, — сказав Оресте.

— Там хтось живе, — мирно сказав Чінто. — Вони їздять за покупками до Двох Мостів.

— А що каже сторож? — труснувши головою, спитав Оресте.

Чінто похмуро вишкірився. Замість нього відповів Давіде: — Була тут у нас одна розмова, про комиші. Скільки птаства ми там у них настріляли, а той усе про комиші. Але знаєш, що там діється... Нема про що говорити.

XIV

Ми вирушили додому, коли вже зійшов місяць й запала вечірня прохолода. Не хотілося покидати цей острівець, цей безкрай червононїстої землі, цю сухорляву виноградну лозу, що чорніла серед дубів.

— Поїхали, бо споночіє, — сказав Оресте.

Кінь зірвався з місця, мов мисливський собака. Коли ми мчали під яблунею, П'єретто підняв руку і на нас заструменів град яблук. — Еге-ге-гей! — репетували ми, цмокаючи язиком. — Чи траплялось тобі, — сказав П'єретто, — випити стільки вина і мати таку ясну голову? — Коли пити просто неба, та ще й біля виноградників, — мовив Оресте, — ніколи не вп'єшся.

Тоді вони переморгнулися і до мене: — А ти що скажеш, адже потвоєму на природі не годиться ні пити, ні кохатись?

Я відмахнувся від запитання, мов від набридливої мухи. — Твої брати мені сподобались, — сказав я, відчуваючи на обличчі вітерець від їзди.

І ми заговорили про Давіде та Чінто, про вино, про виноград у цєбрі, про те, як гарно жити природним життям.

— А найкраще те, — говорив П'єретто, — що вони тримають своїх жінок у шорах. Ми надворі п'ємо і балакаємо про всяку всячину, а жінки та дітлахи сидять на кухні, щоб не набридали.

Призахідне сонце торкалося виноградників і витягувало густу червонясту тінь з кожної грудки землі, з кожного стовбура.

— Вони працюють, — сказав я, — це вони обробляють цю землю.

— Ти, Оресте, несосвітений дурень, — говорив П'єретто. — На біса тобі Турин. На біса тобі анатомічна зала. Ти повинен одружитися зі своєю кралєю і спокійно обробляти свої землі...

Не зводячи очей з гриви коня, Оресте спокійно сказав: — А хто тобі сказав, що я не хочу зробити саме так... Дай мені трохи часу.

— Ну що ви за люди! — зауважив я. — Ваші батьки хочуть, щоб один став ченцем, а другий — агрономом. Ви про це й чути не хочете і псуєте їм кров; а закінчиться тим, що один стане ченцем-безбожником, а другий — сільським лікарем.

П'єретто задоволено усміхнувся. — Батькові треба догоджати, — сказав він. — Але слід навчити його, що життя важке. А якщо потім ти, як годиться, станеш тим, ким він хотів, мусиш переконати його, що він не мав рації і що ти зробив це тільки задля нього.

— То ти й справді, — поспитав я Оресте, — одружишся з тією дівчиною?

— Нічого він не скаже, — сказав П'єретто. — Бо ми, бачте, під хмелем.

Місяць, блідо-жовтий на тлі вечірнього неба, був прегарний, і я уявив собі, як незабаром його нічні промені розіллються по

безмежному просторі, по землі, по загорожах. Мені згадався схил Треппо, але, обернувшись, я лише побачив, як він зникає у прозорому повітрі. “То це і є Узгір’я?” — хотів був я спитати, але в цю мить заговорив Оресте.

— Її зовуть Джачінта, — сказав він, не дивлячись на нас. Відтак, замахнувшись батогом, він вигукнув: — Господи Боже, цього року я таки спаду з розуму.

Попередньої ночі їм з П’еретто не спалося, і вони взялися згадувати своє курортне життя. Оресте тоді розповів, що низькі пагорки, між якими ми зараз проїжджали, в дитинстві здавалися йому морським обрієм — таємничим, неосяжним морем островів, куди він в уяві пірнав з висоти тераси. — Тоді мені так кортіло сісти на потяг і податися кудись, побачити інші краї, зазнати пригод. А тепер мені добре тут. І не знаю навіть, чи море взагалі мені до душі.

— Однак там ти почувався, як риба у воді, — сказав П’еретто.

Додому ми прибули з піснею, а поки долали пішки останній відрізок шляху, нас знову охопила спрага. Жінкам такі речі двічі пояснювати не треба, тому вони притьмом поставили на терасі столик і принесли нам пляшку. — Авжеж, — сказала мати, — посидіть під місяцем, виговоріться, вам полегшає. Місяць ще не таке чув.

Ніч була безвітряна, село спочивало, лише бозна-де брехали собаки. Ця ніч належала Оресте — саме тоді він розповів нам усе про Джачінту. Коли зайшов місяць і заспівали перші півні, П’еретто сказав: — Хай йому біс. Через тебе мені теж закортіло поженхатись.

Наступного дня була неділя. Як швидко мчали тижні! Ми знову тинялися майданом, посеред кумедно вбраних чоловіків та запнених хустками дівчат, які викликали у нас думки про палюче сонце і про ковбаню. Так, дивлячись на небо, ми й вистояли месу. Я подумав про двох мовчазних братів з Момбелло — чи празникують вони, чи зробили перерву у своєму обмеженому до току, землі та винного погребу житті, аби піти між люди. Адже їхнім святом було полювання, терпляче очікування, сутінки у самотинні. Церква порожніла, і я розглядав одну за одною голови, шукаючи такого, як у них, понурого погляду, схожого виразу обличчя, мирного і дикого водночас. Вийшли наші жінки. Джустіна прикипіла до нас жадібним поглядом і, смикаючи дівчаток за руки, почала сікатись.

Вона хотіла знати, чому ми приходимо на месу, але не заходимо до церкви, тільки вистоюємо цілий час на паперті.

— Що таке паперть? — сказав Оресте.

П'еретто нателенькав їй ще більших неподобств. Він пояснив, що цілий світ є храмом Божим і що навіть святий Франциск молився у діброві.

— Святий Франциск був святий, — огризнулася Джустіна, — він вірив у Бога.

— До церкви, — сказав П'еретто, — ходять ті, хто не вірить у Бога. — Тільки не кажіть мені, що настоятель вірить у Бога, — заявив він. — Отакої, з його пикою.

Навколо нас точилася балачка про близькі свята та ярмарки, адже середина серпня на селі — це пора тихомир'я між жнивими та винобранням, коли польові роботи вщухають, і селяни можуть вільно зітхнути на якийсь час — вони валандаються без діла, правлять баяндраси, заживають життя і відводять душу. Святкували скрізь, і говорилося про те, щоб і нам попразникувати разом з іншими.

— Поклоніння Богу, — правила своєї Джустіна, — найперша річ — поклоніння Богу. Хто не шанує священнослужителів, той не християнин і не італієць.

— Релігія, — казав Орестів батько, — це не лише ходіння до церкви. Це річ непроста. Вона навчає, як виховувати дітей, як утримувати родину, як жити зі всіма у злагоді.

Тоді Джустіна насила на П'еретто: — А послухаєм-но, що скажете ви, — верескнула вона. — Що таке релігія?

— Релігія, — сказав П'еретто неквапом, — це розуміння істоти речей. Свячена вода тут ні при чому. Потрібно говорити з людьми, еге ж, говорити, зрозуміти їх, збагнути, чого кожен прагне. Всі чогось прагнуть у житті, всі змагають до чогось, хоч ніхто як слід не знає, до чого саме. І все ж у кожного це прагнення — від Бога. Варто лишень зрозуміти це й допомогти зрозуміти іншим...

— А коли прийде час помирати, — сказав Оресте, — що ти тоді зрозумієш?

— Проклятий грабар, — сказав П'еретто. — Коли вмираєш — кінець усяким прагненням.

За столом вони продовжували сперечатися, сперечалися й по обіді. П'еретто заявив, що він вірить у святих, ба більше, він вважає, що всі люди святі, адже кожен у своєму прагненні — святий, і хай би лиш йому дали сповнити своє прагнення, з цього був би хосен. Натомість священники учепилися за кількох відоміших святих

і торочать: “Треба чинити так, як оцей. Щоб спастися, достатньо наслідувати його”, не усвідомлюючи, що в світі навіть двох крапель води нема однакових, і що кожен новий день — інакший день.

Джустіна примовкла, вергаючи на нього лихі погляди. О четвертій ми сиділи на терасі і пили каву, а з палючого моря плів до нас підносилися приглушені голоси, шелест, тремтіння вітру. Із затінку, де ми сиділи, було видно крутосхили, немов боки велетенських корів, що прилягли спочити. Кожен пагорб був цілим світом, що складався зі схилів, то крутих, то пологих, устелених виноградниками, полями, лісами, поцяткованих хатинами, віхтями лісу, що зникали на обрії. Навіть якщо дивитися довго-довго, все одно завжди відкриваєш щось нове — чи то якесь небачене дерево, чи закрут стежки, чи тік, або якусь дивовижну барву. Призахідне сонце виділяло кожну деталь, і навіть химерна морська синява, у якій невиразною хмарою маячіло Греппо, здавалася ще спокусливішою, ніж зазвичай. Ми збиралися їхати туди шарабаном наступного дня, а тимчасом, щоб перебути вечір, теревенили про всяку-всячину.

XV

Пагорб Греппо теж був цілим світом. Їхалося до нього через Узгір'я, через відлюдні улоговини та схили, проминувши дубове урочище. Опинившись біля підніжжя схилу, ми побачили на гребені пагорба чорні проти сонця дерева, що виділялися на світляному тлі. На закруті посередині підйому Оресте, озирнувшись на місцевість, якою ми проїхали, показав нам, куди сягають землі Полі. Ми зійшли з шарабана, і кінь кроком повіз його за нами путівцем, набагато ширшим від стежини, якою ми їхали раніше. Ця широка дорога — із залишками асфальтового покриття — виляса по вкритих густою ожиною та сухим гіляччям диких схилах, насторчених відслоненнями тувів та кам'яними брилами. Але найбільше вражали дрімучі хащі та занедбаність: де-не-де за покинутим, поглинутим бур'янами виноградником у заростях купчилися фруктові дерева, вкриті в'юнкими рослинами смоківниці та вишні, верби та жовті акації, платани, бузина. Спочатку нас оточував ліс з могутніх грабів і тінистих, прохолодних тополь; тільки-но ми виходили на осоння, як рослинність дрібніла, але між звичних рослин вигулькували незвичні олеандри, магнолії, іноді кипариси, і ще якісь чудні дерева, яких

я доти не бачив, і оте безладдя надавало екзотичного вигляду галяви-
нам, що траплялися нам раз по раз.

— То про це говорив твій батько? — запитав я Оресте.

Він відповів, що справжня цілина вже у нас за плечима — лісиста і родюча рівнина, де випасають худобу і рубають ліс на дрова всі, кому заманеться. — Колись тут хотіли зробити заповідник. Бач, яку дорогу прорубали. За життя Поліного діда сюди приїжджали цілі гурти дідичів. Але тоді рівнину ще обробляли, а старий день і ніч вештався околицею з рушницею та батогом. Тато його знав. Він звідси родом.

Нараз у ніздрі вдарили особливі пахощі — суміш духу землі, випалених сонцем рослинних соків і палючого подиху асфальту. Цей подих пов'язувався в моїй уяві з автомобілем, гонитвою без упину, з дорогами та садками примор'я. З насипу над дорогою звисало щось наче бліді гарбузи, у яких я упізнав лопаті кактуса опунції.

На вершині ми вигулькнули з чагарів: тут хащі переходили у справжній парк, сосновий гай, який оточував віллу. Тепер під ногами у нас була галька, а серед стовбурів видніло небо.

— Немов острів, — сказав П'еретто.

— Природний хмарочос, — додав я.

— Таким, як воно є, — сказав Оресте, — воно нікому не потрібне. Ось би розмістити тут клініку, сучасну клініку зі всім обладнанням. Непогано було б, за два кроки від дому, еге ж?

— Тут і без того пахне мерлятиною, — сказав П'еретто.

Дух гнилизни долинав з водойми, метрів з десять завширшки і завдовжки, посеред якої із зеленої, стоячої води, всіяної білими квіточками, виступало кілька каменяк.

— Ось і чарівний басейн, — сказав я Оресте. — Кидаеш сюди мерців і вони оживають.

Серед сосон білів будинок. — Зупинимось тут, — наказав Оресте, — я піду на розвідку.

Ми з конем залишились самі, я мовчки розглядав чудне небо між стовбурів. Я сподівався, що Полі немає, що тут взагалі нікого немає, і ми, обійшовши парк, повернемось додому. Запах з водойми нагадав мені про ковбаню і серце затужило за знайомими краями. Хіба що під час спуску я ще раз окину поглядом полісся, але що гарного можна побачити у цьому лісистому запустінні?

— Кого ви шукаєте? — спитав дзвінкий голос.

Вона нечутно підійшла до нас з-поміж дерев — білявка з суворими очима, в блузочці та білих штанцях.

Ми презирнулися. З голосу було пізнати, що вона тут господиня. В цю мить наш кінь та шарабан здалися мені сміху вартими.

— Ми шукаємо Полі, — сказав П'єретто з усмішкою, — ми...

— Полі? — жінка звела брови з ображеним виразом. Аби не дивитись на її ноги, мені довелося відвести погляд, та все одно я почувався несосвітеним неотесою.

— Ми друзі Полі, — сказав П'єретто, — ми познайомились з ним у Турині. Хочемо знати, як він себе відчуває.

Це теж не сподобалось жінці, її гримаса змінилась роздратованою посмішкою, в погляді її було нетерпіння.

В цю мить з алеї вигулькнув Оресте, схвильовано гукаючи: — Є і Полі, і його дружина. Хто б подумав, що у нього є дружина...

Побачивши її, він затнувся.

— Ти його знайшов? — мовив П'єретто спокійно.

Спінши рака, Оресте пробелькотів, що садівник пішов його шукати. Він збентежено переводив погляд з жінки на нас.

— Ми собі тут балакаєм, — сказав П'єретто.

Раптом білявка подобрішала. Вона глянула на нас лукаво і простягла руку. Куди й поділась її стриманість. — Друзі мого чоловіка — мої друзі, — сказала вона, сміючись. — А ось і Полі.

Згодом мені не раз згадувалася ця зустріч, рум'янець Оресте і дні, які ми провели у Греппо. В ту мить мені спала на гадку Джачінта, не знаю чому, адже Джачінта була чорнява. Думка про те, що в Полі є дружина, теж мене відразу збентежила. Ціле наше з ним минуле виявилось забороненою темою, стало за перепону. Про що ж іще ми могли говорити? Не годилося навіть запитати, як мається його батько.

Та Полі зустрів нас, як завше, з надмірним, дещо недоречним запалом. Він зовсім не змінився — такий же опецькуватий, той самий ніжний, майже дитячий погляд. Він був зодягнений у коротку сорочку навипуск, на шиї мав ланцюжок. Він одразу ж заявив, що ми неодмінно повинні тут залишитись, проводити з ним дні і ночі, тишити його довгими розмовами.

— А у вас хіба не медовий місяць? — сказав П'єретто.

Подружжя презирнулося, потім поглянуло на нас. Полі весело усміхнувся. — Від меду у нього висипка, — з жалем сказала жінка. —

Що було, те загуло. Ми тут нудьгуємо. Я тут йому для товариства і трохи за доглядальницю.

— Рана, мабуть, вже затягнулася, — сказав Оресте. П'єретто посміхнувся.

Оресте тут же похопився, закусив губу і пробелькотів:

— Твій батько — чоловік що треба. Але скільки крові ти йому напсував...

Жінка сказала: — Ви, мабуть, спрагли з дороги. Проведи їх, Полі. Я зараз прийду.

У кімнаті з високою скелею та вікнами на всю стіну, завішаній шторами і заставленій кріслами, Полі продовжував тішитися з нашого приїзду і зітхати від задоволення, а на запитання П'єретто, чи знає його дружина про історію з Розальбою, простодушно відповів, що так. — Був час, коли ми з Габрієллою ділили усе. Вона мені дуже допомогла, бідолашна дівчинка. Ми з нею непогано надурілися, мандруючи по цілому світі. А потім життя нас розлучило. Але цього разу ми домовились, що проведемо літо разом, як діти, якими були колись. У нас спільні спогади...

П'єретто слухав його з підкресленою чемністю. Хто не стримався, так це Оресте, випаливши: — Тоді що ти робив у Турині, якщо ти жонатий?

Полі подивився на нього з огидою, мало не зі страхом. І мовив лише: — Не завжди робиш те, чого від тебе сподіваються інші.

Прийшла Габрієлла і відчинила креденс з напоями. Це була засклена шафа, яка освітлювалася, коли її відчиняти. Ми заговорили про Греппо. Я сказав, що там, унизу, чудово, і що я розумію, як гарно було б прожити тут життя, блукаючи в пущі.

— Авжеж, це досить приємно, — сказала вона.

— Чим ви тут займаєтеся, — спитав П'єретто, — цілими днями?

Габрієлла простяглася у фотелі, як була, з голими ногами. — Смажимося на сонці, спимо, робимо гімнастику... Нікого не бачимо. — Я ніяк не міг звикнути до постійних змін на її обличчі, засмаглому і лукавому. Вона була дуже юна, мабуть, набагато молодша від Полі, але мене вразили хрипкі модуляції, які іноді вчувалися у її голосі. Це від того, що вона п'є, гадав я, чи від чогось іншого?

— Сніданок у нас холодний, — сказала вона нам, сміючись. — Варення, тістечка. Серйозний обід буде ввечорі.

Ми запротестували, що нас чекають вдома. Що нас чекає кінь. Що ми повинні повернутися ще до ночі.

Полі насупився, прикро вражений. Тоді він заявив П'єретто, що влаштовує свято з нагоди нашого приїзду і що багато чого має нам сказати. Він звелів дружині розпорядитися, аби нам підготували кімнати нагорі.

Ми почали жартома пручатися, наполягаючи на своєму. Мене це наполягання дратувало, і я думав, поглядаючи на Оресте, про зворотню дорогу, про пристанційне вікно, за яким хтось чекатиме на нього, про сутінки. Полі сказав: — Невже вам не однаково, де ночувати? Чому ви так ставитеся до мене?

Ґабрієлла елегантно підняла склянку, сумно глянула на неї і сказала: — Невже вас так цікавлять кури і сільські танці?

Засміявся навіть Полі. Стало на тому, що ми повернемося наступного дня і тоді затримаємось надовше.

XVI

Два дні пішло на те, аби переконати родичів Оресте, щоб вони нас відпустили. — Хіба вам тут, у нас, погано? — казав батько. Жінки, спохмурнілі на виду, влаштували за столом нараду. Лише новина, що Полі одружений, задобрила матір, його недавня пригода постала у новому світлі і нас почали розпитувати, чи дружина, як їй би годилося, розбита горем, але водночас тверда, рішуча і непоступлива.

— Їй на це наплювати. Вона приймає сонячні ванни, — сказав Оресте.

— Ось що буває, коли чоловік і жінка не живуть разом.

— Але якщо чоловік і жінка не живуть разом, — сказав батько, — це тому, що між ними вже щось не клеїться.

Оресте роздратовано ствердив, що у всьому винні гроші. — Якщо у тебе грошей, як кіт наплакав, ти вчишся або працюєш, і часу на всякі химери катма. То ми їдемо чи ні?

Ми сіли у шарабан і поїхали, так і не вирішивши, чи Оресте залишиться з нами у Ґреппо. Того пополудня на прощання Ґабрієлла сказала: шкода, що вони не зможуть заїхати за нами автом, а Полі зніяковіло пояснив, що батько забрав йому машину, аби він не наражався на небезпеку і відпочив по-справжньому. Ми знову чвалані тою ж дорогою, через поля та дубові гаї, повз розвалені загорожі. Я знову побачив граби, діброву на укосі. Вранці все виглядало

прозорим і соковитим. Велетенський пагорб, вкритий чагарником, жив навколо нас своїм здичавілим життям, немов прадавня дрімотна гора, і його самотність порушувало лише дзижчання бджіл. Я шукав очима загублені серед хащі поляни. П'єретто заявив, що то несправедливо, коли цілий пагорб належить одній людині, як у часи, коли одна-єдина родина брала собі ім'я від назви місцевості. Над нами кружляли пташки. — Вони теж — частина посілості? — буркнув я.

На порослій соснами галявині ми побачили щось нове — шезлонги, пляшки та подушки, розкидані на траві. Садівник відвів нашого коня до стайні; Пінотта, насуплена рудоволоса дівчина, яка минулого разу прислужувала нам за столом, стала в дверях оранжереї і спостерігала за нами, не виходячи на осоння.

— Сплять, — відповіла вона на наше запитання, киваючи підборіддям уверх. З оранжереї долинало дзюрчання води, що текла цинковим жолобом.

— Овва, скільки пляшок, — сказав П'єретто примирливим тоном. — Напились, мабуть, як свині. Вчора ввечорі, певно, була якась гулянка?

— Приїхала тут з Мілану ціла ватага, — буркнула дівчина, відкидаючи назад волосся рукою. — Танцювали аж до зорі, а насамкінець влаштували бійку подушками. Просто жажіття. А ви залишаєтесь?

— А де ті, з Мілану? — сказав Оресте.

— Приїхали та й поїхали, автомобілем. Ну й народ. Одна жінка аж з вікна випала.

У сосновому гаю віяло ранковою прохолодою. Чекаючи, ми викурили по сигареті. В будинку не було видно жодного руху. Я підійшов до стовбура, сперся об нього і став розглядати рівнину. Ми випили те, що залишилось на дні одної пляшки з лікером, і попрохали Пінотту відчинити нам веранду.

Саме тут нас і застали Полі з Габрієллою. Вони дали про себе знати, зчиняючи гармидер: Пінотта помчала вверх сходами, звідки почувлися голоси, дзвінки та гримання дверей. Нарешті вниз зійшов Полі, в піжамі, розкуйовджений, язик у нього заплітався. Тримавши нас за руки, він дорікнув, що мусів чекати нас цілих три дні; і так, навстоячки, ми почали суперечку про те, чи провина за перебір лежить на спокусникові чи на тому, хто дався спокусити. — Мої добрі друзі, — говорив Полі, — привезли мені дещицю міланського життя. Аби лиш вони не повернулися. Нам з вами треба побути на самоті.

Увійшла Габрієлла, свіжа і одягнена. — Може, хочете прийняти ванну? — сказала вона. — Дай їм спокій. Поговорите потім. — Я вже й забув медову білявість її голови, і голі ноги в босоніжках, і цей її неодмінний пляжний убір.

Ведучи нас нагору, щоб показати нам наші кімнати, вона сказала: — Сподіваюсь, ніхто з тих божевільних не залишився тут спати.

Саме тоді Оресте заявив, що спатиме у себе вдома: він залишає нас у Греппо, а якщо надумає, то завтра повернеться на велосипеді.

— Чому? — скривилася Габрієлла. — Мама боїться, що ви загубитеся? — Тоді засміялася: — Робіть, як вам хочеться. Дорогу знаєте.

Зійшовши вниз, у засклену залу, я застав там наших господарів та Оресте. П'єретто залишився хлюпатись у ванні. Він щось прокричав мені крізь двері.

Йдучи до зали, я ще трохи вагався в доцільності цієї нашої пригоди. Пілотта уже встигла порозставляти на місця вази з квітами, позбирати тарілки та склянки, повиносити попільнички, і зала, зі світлими та легкими шторами, обставлена елегантними меблями, стала напрочуд приємним місцем. В інших кімнатах громадилася, ще з часів дідуса-мисливця, по-сільському неоковирна обстановка — скрині, крісла, дубові лави, навіть одне ліжко з балдахіном, — але тут, у залі, відчувалася рука Габрієлли або Полі. А може, Розальби? гадалось мені. Я не міг спекатися думок про Розальбу, про плями крові, про безглузду жорстокість тих днів. Прикрість, що її я відчував, ходячи по килимах, ведучи гречну бесіду, бачачи, як всі помітають бідолашною Пілоттою, навперербій даючи їй накази веселим, а однак владним тоном, була спричинена й цим спогадом про Розальбу, думкою, що серед такої чистоти та цивілізованості можуть траплятися подібні речі.

Того ранку ми говорили про ліси. Коли Оресте розповів, що село мені настільки подобається, аж я від моря відмовився, аби приїхати сюди, Габрієлла відразу згадала про море, заговорила про пляж з невеличкою затокою, де оливкові дерева росли при самій воді. Там відпочивали їхні друзі, це було приватне узбережжя, загороджений пляж, ще й басейн посеред лісу, в якому купалися у вітряні дні, і ніхто з посполитих пляжників не мав туди доступу, ніхто з тих, хто не належав до їхнього кола. Полі кпив з химеруватих господарів, які, за його словами, примушували своїх служників переодягатись рибалками, підперізуватись очкурами і чіпляти на голови гамаші.

— Дурнику, це було лиш раз, підчас вечірки, — сказала Габріелла із запалом, який мені не сподобався. Я постеріг у її очах якийсь спалах, злісну гримасу, як при нашій найпершій зустрічі.

Оресте сказав: — Там був гай, який доходив до самої води?

— Він і далі там є. Такі речі не міняються. — До неї повернулась невимушеність, але, говорячи, вона не спускала з ока Полі. Він курив і неухважно усміхався.

— У тому гаю Габріелла танцювала класичні танці під Шопена, — сказав він, бездумно розглядаючи дим. — Боса і з серпанком, у місячному сьйві. Не пам'ятаєш, Габрі?

— Шкода, — сказала вона, — що твоїх друзів вчора не було.

Вона гукнула Пінотту і звеліла їй повідчиняти вікна. — Ніяк не вивітриться сморід після нинішньої ночі, — буркнула вона. — Еротомани та п'яниці залишають після себе страшне свинство. А та твоя художниця, що курить гаванські сигари, була просто огидна.

— Я думав, — сказав я, — що оргія відбувалася під соснами.

— Вони як мавпи, — вибухнула вона, — розбрелися всюди. Цілком може бути, що хтось з них залишився десь у лісі.

Полі усміхнувся якійсь своїй думці. — П'єретто не збирається сходити? — запитав він.

Коли з'явився П'єретто, Габріелла вже встигла сказати нам з Оресте, що в Грєппо всі живуть в абсолютній свободі, можна йти і приходити коли заманеться, якщо хтось хоче побути сам, ніхто йому не боронить. — Ви приходите, я йду, — сказала вона П'єретто, — будьте чемні, хлопці. — Тоді теж вона зникла була саме о цій порі; Полі сказав, що вона йде приймати сонячні ванни; зранку, їдучи сюди, ми завели про це мову, і П'єретто сказав: — Ось вам ще одна позначена... Запропонуємо їй навідатись до ковбані, чи що?

Мені захотілося піти кудись самому, поблукати пагорбом на самотині аж до сніданку. Натомість я взяв під руку Оресте і ми попрямували на соснову галявину. Полі з П'єретто, що йшли за нами, почали про щось сперечатися.

XVII

Коли зсугеніло, геть роздратований Оресте вирушив на шарабані додому, а над Грєппо запала ніч. Я нарешті залишився на самоті і блукав під соснами, очікуючи вечері. П'єретто та Полі стояли біля

водойми і балакали. Полі, який весь день ходив з набряклим, змореним обличчям, говорив негучно — і мені згадалася та ніч на пагорбі, ніч реву. З-поза огорожі чути було, як П'єретто раз-по-раз вибухав своїми незмінними вихватками. Полі скаржився, говорив про себе, про своє тіло. — Коли я зрозумів, що мені будь-що треба видужати, що я повинен почати все спочатку, як дитина... Деякі речі так і залишаються незбагненими. Мені не було страшно померти. А от жити важко... Я вдячний бідолашній Розальбі, що навчила мене цьому...

Він говорив повільно, натхненно, тихим і чистим голосом.

— ... В глибині нашого ества криється великий, радісний спокій... З нього народжується все. Я збагнув, що зло та смерть... не від нас походять, це не ми їх чинимо... Я прощаю Розальбі, вона хотіла мені допомогти... Тепер все стало набагато легшим, навіть стосунки з Габріеллою...

П'єретто загігикав і перебив: — Маячня, — сказав він, мабуть, просто у вічі Полі. Два голоси на мить зіштовхнулися, і перемиг голос П'єретто.

— Нахабні вигадки, — говорив він. — Мене на це не купиш. Ані Розальба не хотіла тобі допомагати, ані ти не маєш права співчувати їй. Ви просто поводитись, як пара свиней... Внутрішня чистота тут ні до чого.

Полі вів далі тихим голосом. — ... Все було вже вирішено. Не ми заподіюємо смерть один одному...

Голоси віддалилися й зникли у місячній ночі. Я вдихав колючий, майже морський запах сосон у ще теплому повітрі. Весь той день ми блукали в гущавині і спустились до половини схилу. Габрієлла привела нас до невеликої, отороченої папороттю печери під брилою туфу, де застоялася калюжа води. На персиковому деревці в улоговині ми надібали медово-зрілі плоди. Оресте аж розпирало від похмурої веселості. Він заходився своїм диким ревом, щоб нагнати страху на Габрієллу. Надвечір я помітив, що до Грєппо не долинають звичні голоси села — квоктання, кукурікання, гавкіт. Немовби сидиш на хмарі над рівниною.

Ми пішли вечеряти, коли вже споночіло. У залі чекав розкішний стіл, накритий Піноттою, яка страхалася суворих поглядів Габрієлли і поспішала виконати всі її веління. — Трапеза священна, — сказала якомсь Габрієлла, — поки є змога, кожен ковточок повинен бути святом. — За її наказом по скатертині у вишуканому безладі були

розкидані квітки. Вона зійшла вниз у тих самих босоніжках, але в іншому одязі, і приязно запросила: — Сідайте. — Я намагався не дивитись на манжети П'еретто.

Точилася бесіда про Оресте, про його химерні настрої, про час, коли вони з Полі блукали лісами. Ми говорили про життя у місті і життя на селі. Говорили про дитинство Полі і про потребу самоти, яка раніше чи пізніше охоплює кожного. Габрієлла щебетала про подорожі, про нудоту світського життя, про дивні зустрічі в гірських готелях. Вона народилась у Венеції. Ми зізналися, що ми всього лишень студенти.

Пінотта прислуговувала нам, ступаючи обережно, немов боса. Я здогадався, що десь там, у кухні, мусить бути ще одна жінка, кухарка, справжня господиня дому. Я дивився на квіти, на сніжно-білу скатертину і безгучно ковтав їжу, не спускаючи очей з Габрієлли. Мені все ще не вірилось, що я справді тут, що на цій селянській землі справді стримить, немов острів, отакий будинок. Мені знову згадалися гірлянди з кольорового паперу над грубою в хаті Оресте, жовта кукурудза на току, виноградники, лиця, що вигулькували в отворах дверей. Габрієлла тихомирно їла, Полі теж схилився над тарілкою, а П'еретто без угаву розводився про своє уподобання блукати ночами.

Я спостерігав за Габрієллою, питаючи себе, чи Оресте не вчинив розумніше за нас. Не порушуючи правил доброго тону, він вернувся додому, щоб виспатись, щоб побути самому й безперешкодно все обміркувати. Він краще знав Полі, але було очевидно, що залишатись у Іреппо йому не хотілося. Він утік не лише через те, що йому так уже кортіло до Джачінти. Кілька днів тому, по дорозі додому, сперечаючись, чи Габрієлла варта нашої ковбані, ми завели про них мову. Що робить ця пара тут, на селі? дивувалися ми. Якщо вони приїхали, щоб на самоті з'ясувати стосунки, тоді навіщо їм ми? А Розальба, гадали ми — що знає Габрієлла про Розальбу? Кмітливості їй, безперечно, не бракувало. А може, вночі вони разом нюхають кокаїн?

— Повірте мені, — говорив нам П'еретто, — ці двоє ненавидять одне одного.

— То чому живуть разом?

— Це треба з'ясувати.

На щастя, за столом Полі без упину наливав нам вина. Габрієлла теж пила, смакуючи кожен ковток і струшуючи в кінці головою, немов птаха. Я думав: хтозна, а може, вони вип'ють стільки, що

стануть щирими, безпосередніми, як діти, і Габрієлла скаже нам, що попри все вона любить свого Полі, а він, Полі, скаже, що Розальба була бридка, що вся ота пригода була неподобством, божевіллям, і що зустріч з нами зцілила його — зустріч з нами і рев Оресте. Тільки й цього, говорив я собі, і ми відразу зблизимося, відпустимо Пінотту на волю і підемо собі гуляти або ляжемо спати, вдоволені життям. Все у Грєппо зміниться.

— Ви тут нудьгуватимете, — сказала враз Габрієлла. — Вночі тут нема нічого, окрім цвіркунів. Ваш приятель добре зробив, що втік...

— Цвіркуні та місяць, — мовив Полі. — І ми.

— Якщо вам цього вистачить, — сказала Габрієлла, граючись трояндою, що лежала перед нею. Тоді зосереджено підвела очі. — Я чула, в Турині ви з Полі бували в нічних закладах?

Вона дивилась на нас якусь мить, і тоді вибухнула сміхом.

— Гов, ви що, на похороні, чи як? — вигукнула вона. — Хто ж з нас без гріха. Біди відмолоджують, а винних немає. Ми втратили сина, і син наш повернувся до нас. То заріжмо ж теля.

Полі подивився спідлоба і пирхнув. — Ласкава пані, — вигукнув П'єретто, — я піднімаю чарку за теля!

— Чому відразу “пані”? — озвалася вона. — Можемо бути на “ти”. У нас доволі спільних знайомих.

Спохмурнівши, Полі сказав: — Послухай, Габрі. Все скінчиться так само, як вчора.

Габрієлла ледь посміхнулася злобною посмішкою. — Бракує музики, — сказала вона, — і ще ніхто не впився. Тим краще, можемо щиро поговорити.

П'єретто сказав: — Випити можемо пізніше.

— Якщо тобі бракує музики, — сказав Полі, підводячись, — я можу поставити платівку.

Я побачив, як тендітні Габрієлліні пальці стисли троянду, яку перед тим випустили, і не насмілювався подивитись їй у вічі.

Полі знову сів, так і не поставивши платівки. — Для музики треба веселощів, — сказав він. — Випиймо ще трохи. — І простягнув руку до її келиха.

Габрієлла дозволила собі налити і випила. Випили ми всі. Я думав про Оресте та про його виноградники.

Коли ми мовчки запалювали сигарети, Габрієлла, вдихнувши дим, подивилась на нас і вибухнула сміхом. — Ви мене не зрозуміли, —

сказала вона насмішкувато. — Щирість не злочин. Ненавиджу злочини під впливом пристрасті. Я б хотіла лише знати, чи Полі був дуже кумедний тої ночі, коли, сидячи в автомобілі, відкрив для себе життя без фальші...

XVIII

— Дайте мені сказати, — буркнула Габріелла, — Удвох ми так мало говоримо, і вже наперед знаємо відповіді. Бути удвох — це однаково, що бути на самоті... Я б хотіла лише, аби хтось сказав мені, чи тої ночі... адже ви теж там були... Чи Полі розказував вам про внутрішню чистоту, яку він виявив у своєму житті... Він віднайшов її в Турині, це я знаю. Але мені цікаво, яким був вираз облич, ваших облич, коли ви його слухали. Адже Полі щирий, — переконано сказала Габріелла, — наївний і щирий, яким і повинен бути чоловік, і не завжди розуміє, що кризи сумління личать не всім. У цьому весь його чар, — додала вона й усміхнулася, — у цій його наївності. Але скажіть мені, як це було сприйнято.

І вона прикипіла до нас своїм поглядом — жорстким, смішкуватим і лукавим.

Цей поворот розмови не збив Полі з пантелику. Здавалось, він очікував гіршого. А П'єретто сказав: — У нас від люті аж піна виступила на вустах. Чувся скрегіт зубів. Декого аж тіпало від обурення.

Мені не сподобалось Поліне обличчя. Він пильно дивився на нас підпухлими, примруженими очима.

— *Quos Deus vult perdere*¹, — знову сказав П'єретто. — З ким не буває. — Габріелла якусь мить зачаровано дивилась на нього, тоді тихо засміялась дурнуватим смішком. І враз, зовсім іншим тоном запропонувала: — Не хочете вийти на свіже повітря?

Ми мовчки підвелися і вийшли на сходи. Нас умить оглушив спів цвіркунів та запах неба.

— Ходімо до лісу, помилуємось місяцем, — сказала Габріелла. — Потім я скажу принести кави.

Тієї ночі П'єретто прийшов до мене в кімнату потеревенити. Мене аж в жар кидало від думки, що доведеться спати в цьому домі, а на завтра, прокинувшись, зійти вниз і слухати, як ті двоє розмовляють між собою, сидіти з ними за столом, а потім — під соснами до

¹ Кого Бог хоче згубити, [того позбавляє розуму] (лат.).

перших півнів. Посиденьки під соснами та місяцем затяглися допізна: Габрієлла більш не згадувала про минуле; вона невимушено почала розпитувати нас про наше життя. Але через відчуття напруги, підозр, недомовок щось стояло мені клубком у горлі. Я вже зрозумів, що обоє вони одним миром мазані — що Полі, що вона, Габрієлла — обоє готові зірватися з ланцюга, аби лиш якось перебути вечір. Попередньої ночі оці стовбури і місяць були, відай, свідками якихось темних діл. Навіщо всі ці двозначні розмови, схожі на плющ над ямою, коли ми всі добре знали, що за ними криється?

У кімнаті, викурюючи останню сигарету, я поділився своїми думками з П'єретто. — Ти можеш мені пояснити, що ми робимо в цьому домі? — спитав я його. — Ці люди нам не компанія. Вони мають гроші, друзів, їм доступні будь-які розваги. Ти колись бачив, аби вечеряли з квітками в тарілці? Краще було залишитись на винограднику і гаяти час в ковбані. Он Оресте добре втямив, що тут до чого...

— Але Габрієлла тобі подобається, — безпристрасно перебив мене він.

— Габрієлла? Їй усе недогода. Вона вже знає нас, як облуплених, і їй невтямки, що з нами робити. От Оресте...

— Побачиш, Оресте повернеться, — сказав П'єретто.

— Сподіваюся. Завтра...

— Не галасуй, — сказав П'єретто. — Я звідси ані руш, навіть коли виганятимуть. Дуже вже чудернацька ця кумедія... Цікаво, як довго вона потриває.

Ми завели мову про Полі, про дивну долю, яка йому судилася — про його дар доводити жінок до розпачу.

— Оце тип, — говорив П'єретто. — Йому б пустельником бути. Він народився, щоб жити в келії, але не знає про це.

— Я б цього не сказав. Він вміє вибирати жінок.

— Ну й що? В тому-то й річ. Вони опосіли його, мов фурії.

— Але йому це підходить. Габрієлла — його дружина. Не ти ж з нею спиш.

П'єретто подивився на мене своїм звичним поглядом, даючи зрозуміти, що моя недоумкуватість його розвеселила.

— Який же ти йолоп, — сказав він, — Габрієлла не спить з Полі. Це видно. Треба лише роззути очі.

Насолоджуючись моїм здивуванням, він продовжував: — Не сплять разом і не збираються спати. Ніяк не збагну, чому вони живуть разом.

— Зрештою, — подумавши, сказав він, — цілком можливо, що вони навіть не замислюються, чому вони разом.

Я добре виспався у м'якому ліжку під шовковою периною. Спання на самоті, після того, як довгі дні та тижні ми спали утрюх в одній кімнаті, повернуло мені бадьорість і свіжість, і я почувався ясным, мов небо, яке я привітав з вікна наступного ранку. Усе прокинулось, ожило, стікаючи вранішньою россою; сонце, заливаючи вщерть рівнину, що простяглася за соснами, показало мені, що обрій ген аж десь там, у далечині, що в Грєппо нас чекає стільки чудового — ми зможемо тішитись лісами і товариством, балакати, бавитися, всім тілом вбираючи в себе цю розкіш. Нас чекають байраки, галявини, численні довгі пополудні, Габрієллина печера. Вже була мова про те, щоб знову туди піти.

Під полудень приїхав Оресте, дзеленькаючи велосипедним дзвоником, немов поштар. Разом з ним з'явилася Пінотта, яка ходила за покупками до Двох Мостів. Найсмішніше було те, що він справді-таки привіз нам пошту — листівки для нас з П'єретто, і Габрієлла загукала йому з вікна: — Якщо це — умова, аби ви вчащали до нас, я скажу всім своїм друзям писати мені листи.

Ми увійшли разом з нею до вітальні і сіли чекати на Полі. Оресте, який був у доброму гуморі, розповів нам, що дорогою бачив зграї птаства, чий шурхіт крил та писк провіщають початок мисливського сезону.

— Вам так до вподоби проливати кров, Оресте? — вигукнула Габрієлла. — Послухайте, — сказала вона. — Чом би нам не називати одне одного на "ти"? Хіба не для того приїжджають на село, щоб звільнитись від церемоній?

Оресте повернувся до теми полювання і сказав, що Полі задовго спить. Влітку на полювання найкраще ходити до світанку, а чим скоріше звикнеш...

— Тільки не з собаками! — вигукнула Габрієлла. — Собакам це шкодить. Роса відбиває їм нюх. — Вона засміялася, уздрівши здивування на обличчі Оресте. — Ви не знаєте... ніхто з вас не знає, що в юні роки я літувала на Бренті, серед мисливців на жайворонків? Тільки й чутно було, що постріли та собачий гавкіт...

— А де той старий пес, що належав Рокко? — вихопилося в Оресте.

— Мабуть, здох, — сказала вона. — Ви питали у Полі? До речі, Полі більш не хоче вбивати тварин. Він вам не говорив?

Оресте глянув на неї з німим запитанням.

— Полі втратив до цього смак, — пояснила Габрієлла. — Це суперечить новому життю, яке він розпочав. — Вона посміхнулась. — Однак біфштекси він їсть.

— Я так і думав, — буркнув П'єретто.

Оресте не розумів нашої іронії і неспокійно дивився на нас, переводячи погляд з одного на другого.

— Вчора ввечорі ми говорили про Полі, — пояснила Габрієлла. — Ви обов'язково повинні залишитись наніч. Тут усе відбувається поночі.

Незабаром Габрієлла зникла. Ми блукали кімнатами, що сусідили з верандою — там були книги, старі оправлені фоліанти, гральні столики, більярд. Мені подобалось зелене світло у вікнах, що просочувалось крізь соснове віття. В одному закутку я побачив романи, ілюстровані часописи і кошачок з рукоділлям Габрієлли. З кухні долинали приглушене стукотіння. Я досі ще не бачив садівника.

— У вас тут стільки землі, — сказав П'єретто до Полі, — чом би тобі не взятися за її обробіток?

Полі невиразно всміхнувся, а Оресте сказав: — От вигадав, це ж не для нього. Скінчиться тим, що його батько спродасть усе. Він не ужиткує її навіть для полювання.

— Навіщо йому обробляти землю? — запитав я П'єретто, підводячи очі від часопису.

— Людина, яка переживає внутрішню кризу, завжди звертається до землі, — сказав П'єретто. — Бо земля — наша спільна мати, яка не обманює своїх дітей. Тобі слід було б це знати.

— Однак у вересні, — сказав Полі, — ви можете влаштувати тут лови...

Ніхто не зронив і слова. Я подумав, що вересень уже близько, днів за десять, і хтозна, чи нам випадає залишатись тут так надовго. Але начебто було само собою зрозуміло, що ми залишимось. Я не сказав нічого і розгорнув часопис.

На сніданок Габрієлла прийшла в халаті, від неї пахло сонцем. Сміючись у затінку віконниць, вона знову завела з Оресте розмову про полювання.

XIX

Отже Оресте теж залишився жити у Грєппо. Іноді він брав велосипед і тікав, але повертався. Пагорб, здавалось, закипав у серпневому

сонці; козолист та дика м'ята оточували його, немов стіна, і було гарно блукати між них, а дійшовши туди, де вони уривалися й починався грабовий лісок, знову вертатися в гущавину, як повертається комаха або птаха. Ми в'язнули у цьому запахові, у цьому сонці, ніби мухи у меді. У перші дні ми всі разом сходили стрімкими схилами вниз, аж до зарослих травою виноградників; а одного разу, обійшовши цілий пагорб, надибали посеред ожин невеличку почорнілу халабуду, з якої крізь тріщини було видно небо. Проте від огорожі та доріжки, що вела до халабуду, не залишилось і сліду; весь схил був цілиною, хоч колись, очевидно, тут був садок, а халабуда була павільйоном. Оресте та Полі називали її "китайською пагодою" і згадували, що колись вона потопала в кущах жасмину. А тепер пагорб поглинув їх, і крізь кропиву чутно було лише метушню щурів або ящірок. Але все це запустіння не викликало смутку, просто гущавина здавалась ще більш незайманою і дикою. Наші голоси серед кущів не порушували її супокою. Це таки правда, що в лісах гаряче літнє сонце пахне смертю. Тут ніхто не жив, ніхто не копав землю, аби добути щось від неї: спробували було, але потім облишили.

П'єретто сказав Габріеллі: — Не розумію, чому би вам з Полі не провести зиму в цій халупі. Живилися б корінцями. Віднайшли б спокій чуттів... Влітку сільська місцевість огидна: це сексуальна оргія м'якоті й соків. Лише зимою душа спочиває...

— Що тебе вкусило? — сказав Оресте.

Габріелла сердито кинула: — Та він божевільний.

Полі посміхнувся. А П'єретто продовжував: — Будьмо відверті. У серпні село просто непристойне. На що натякають усі ці мішки з насінням? Усе аж смердить паруванням та смертю. А квіти, тварини у тічці, м'якуш плодів, що падають з дерев?

Полі сміявся. — Взимку, — горлав П'єретто, — земля принаймні вкрита снігом. Можна подумати й про душу.

Габріелла глянула на нього, потім на Полі, і ледь посміхнулась. — Я знаю, як мені проводити зими, — буркнула вона, — і мені до душі цей непристойний запах.

На початках, коли Полі та П'єретто багато перебували разом, ми з Габріеллою спускалися надвечір до половини схилу, сідали на горбку і викурювали по сигареті, дивлячись на крихітні деревця на рівнині.

На відміну від Полі, який ніколи ані словом не згадував про околиці, Габрієлла намагалась розгледіти села, дороги, церковці, розпитувала про них Оресте. Вона цікавилась, яким життям живуть селяни, де минуло його дитинство, куди вони з Полі ходили на полювання. Над усе я любив дивитися з вишини на дубове урочище, на червонясту землю Момбелло, де жили Орестові брати. Коли одного разу ми заговорили про них, Габрієлла поцікавилась, чи не там мешкає дівчина Оресте. Я відповів їй, що ні, зате там живуть двоє тямущих чоловіків, які самотужки обробляють свої виноградники. Оресте мовчав. Мені здавалося, що, вихваляючи Давіде та Чінто, я говорю про нього. Габрієлла сказала: — Але чому вони самі працюють, вони ж власники тієї землі? — Я став пояснювати, що в тому-то й річ, адже лише працюючи на власній землі людина достойна з неї жити, а все інше — рабство. Я побачив, як іронічно розхилилися її вуста, які на тлі засмаглих щік здавались ледь рожевуватими. Вона мовила лише: — Видно, що на більше їх не вистачає.

Гуляючи посеред пахощів дикої м'яти та спеченої землі, я не міг позбутися думки, що для тих, хто дивиться на нас із виноградників Сан Ірато, наш пагорб ледь проглядається на далекому обрії, немов острів у небесному морі. Не знаю, чи Оресте думав про це — він не з тих, хто про таке думає. Я сказав йому жартома: — Якби ти народився в Іреппо, ти бачив би зовсім інші обрії. — Я показав пальцем рівнину з білими плямами селищ. — Тобі вже не хочеться в кругосвітню подорож?

— Там, внизу, лише рисові поля, — сказав Оресте, — а далі — Мілан...

— Гай-гай, Мілан, не говоріть про нього погано, — зітхнула Габрієлла. — Раніше чи пізніше мені доведеться повернутися в Мілан.

У ці перші дні я думав, що Габрієлла мені подобається, але знав, що не чиню нічого поганого, шукаючи її товариства. Утрюх — я, вона та Оресте — ми могли розмовляти вільно, але в присутності Полі ніяковіли. Ми намагалися не згадували ні про нього, ні про Розальбу, а якщо й падав якийсь натяк на ту пригоду в Турині, Габрієлла лише посміхалася. А загалом ми говорили мало: Оресте звичайно мовчав, а я ніяк не міг позбутися недовіри до Габрієлли, відчуваючи у ній певну відчуженість, неприродну грайливість, коли вона сміялася, сплескуючи долонями. Можливо, П'єретто зумів би підступитися до неї, але й він при ній був стриманий. Мені

подобалось думати про неї, думати, що ми живемо в Греппо, і вона тут живе, що вона, як і ми, вдихає запахи гущавини. Найкраще було, коли ми сходили у печеру або до виноградників і їли дикі плоди, лежали у траві, смажилися на сонці. Завжди знаходився якийсь схил, закуток, плетиво рослин, щось таке, чого я ще не бачив, не торкався, не ввібрав у себе. Скрізь панував невловимий запах серпня, солонувато-гіркий присмак землі, сильніший, ніж будь-де. Напрочуд приємно було думати про це вночі, у сяйві яскравого місяця, що затьмарювало зірки, і дослухатися до всюдисущих відлунь таємного, недоступного нам життя пагорба.

Оресте перелічив нам живність, що водилася у Греппо. Тут були сороки, сойки, вивірки, траплялися вовчки, були також зайці та фазани. Мені ж вистачало самих цвіркунів та цикад, які співали день і ніч голосом самого літа, проникаючи у кров. Іноді цей гамір був такий гучний, що у мене аж мурашки бігали по тілі — він, мабуть, проникав аж під землю, до зміїних кубел та коренів. Я запитував себе, чи господарі Греппо — не Полі з Габріеллою, які нічого не значили, а їх предок-мисливець і тодішні лісничі — любили цю землю, цю дику гору так, як, мені здавалося, люблю її я. Звісно, вони знали її краще.

Присутність Габріелли допомогла мені зрозуміти одну річ. Я говорив про це з нею подумки, як іноді подумки розмовляв з П'єретто. Ця занедбаність, самотність Греппо була символом неправильного життя, яким жили вони з Полі. Вони нічого не робили для свого пагорба, і пагорб нічого не робив для них. Безглузде марнування всієї цієї землі й цілого життя не могло дати інших плодів, окрім неспокою та внутрішньої пустки. Я знов і знов думав про виноградники Момбелло, про суворе обличчя Орестового батька. Щоб любити землю, треба обробляти її, зрошуючи своїм потом.

Наступного дня ми знову подалися до халабуди, і я з усмішкою згадав слова П'єретто про те, що влітку природа відгонить паруванням та смертю. Навіть гудіння комах забивало памороки. Як і паркий затінок під плющем, чи цокітливий стогін куріпки. Я покинув їх в зруйнованому павільйоні, її та Оресте, які тупали ногами і галасували, щоб сполохати куріпку, і вийшов надвір, на сонце.

XX

Вночі ми не спали, а сиділи на веранді, пили, слухали платівки і грали в карти.

— Яка з мене користь? — говорила Габрієлла. — Я не спроможна навіть розважити вас.

Час від часу вона йшла потанцювати з котримсь із нас, тоді знову сідала. У перші вечори ми мовчали, прислухаючись, і слідкували, як звивається в танці її блакитна спідниця.

— Від мене жодної користі, — сказала вона однієї ночі, простягаючись у кріслі. — Я втомилась від життя.

— Здається, вона це серйозно, — зауважив П'єретто.

— Втомилась від усього, — мовила вона. — Втомилась вставати зранку, одягатись, сходити вниз, втомилась від ваших розумних розмов. Мені кортить піти в шинок і напиться разом з вантажниками.

— Це мазохізм, — сказав Полі.

— Авжеж, — сказала вона, — мені б хотілося, щоб якийсь чоловік мене задушив. Іншого я не заслуговую.

— Ой-ой, у нас душевна криза.

— Авжеж, — холодно відрубала Габрієлла. — У нас душевна криза. Тут це в моді. Ви, Оресте, будьте обережні, інакше і вас це чекає.

— Ви це говорите тільки йому? — сказав П'єретто.

Габрієлла скривила губи. — В порівнянні з ним усі ми нікчеми, — сказала вона. Кинувши погляд на мене, вона дала зрозуміти, що це стосується й мене. — Він єдина серед нас щира і здорова людина.

Оресте глипнув на неї так, що ми засміялися. Усміхнулась і Габрієлла. — А правда, що у вас нема проблем зі щирістю, тому й криз сумління не буває? — сказала вона йому. — Ви, Оресте, колись в житті брехали?

— Залежить ще, про яку кризу йдеться... — почав Полі.

— Аякже, — задоволено сказав Оресте. — З ким не трапляється розповіді якусь побрехеньку?

Тоді Полі почав нарікати на нас, на Габрієллу, скаржитися, що люди не бачать далі поверхні речей, що зводять життя до пустої драми, до низки жестів та безглузвих етикеток. Що вони метушаться в полоні жадань, ставлять на карту своє сумління задля вельми матеріальних, тривіальних цілей. Хто думає про тепле місце, хто про свої дрібні грішки, хто про завтрашній день. Усі борсаються,

заповнюючи день пустими теревеннями і марнотою. — Але якщо ми хочемо бути щирими, — сказав він, — яке нам діло до цих дурниць? Звісно, всі ми нікчеми. Тож у чому полягає криза сумління? Ясна річ, не в тому, аби напиться з вантажниками, які ні на йоту не кращі від нас. Нема іншого виходу, як тільки заглибитись у себе й відкрити, хто ти такий.

— Все це слова, — мовив П'єретто.

— А все решта хіба щось значить? — вперто сказав Полі. — Все решту можна купити, чи інші можуть зробити за тебе...

— Не у всіх є для цього засоби, — перебив Оресте.

— То й що? Я сказав: “можуть” зробити, а не “мусять”. Однаково все це не залежить від нас. Єдине, чого ніхто не може тобі сказати, це хто ти насправді...

— Ми ж нікчеми, — вибухнула Габрієлла. — Полі, ти ж сам сказав, що ми нікчеми!

— Полі має на увазі що іншого, — зауважив П'єретто. — Що всі ми схильні задовільнятися етикеткою, загальноприйнятою думкою. Не досить знати, що ми нікчеми, цього замало. Слід запитати себе, чому це так, зрозуміти, що ми могли б не бути нікчемами, що ми теж створені на подобу Божу. Так набагато приємніше.

Габрієлла пішла ставити платівку. При перших нотах вона обернулася, простягнула руки і прохально прожебоніла: — Хто мене запросить?

Підвівся Оресте, а ми втрьох продовжували сперечатися. Тепер Полі, зиркаючи спідлоба, взявся твердити, що якщо Бог у нас всередині, то нічого шукати його у світі, в діяльності, у вчинках. — Якщо нам судилося бути до нього подібними, — пробурмотів він, — то в чому ж ця подоба, як не у нашому внутрішньому світі?

Я слідкував очима за блакитною спідницею і думав про Розальбу. Я хотів було сказати “Це я вже бачив”, але постеріг, як обличчям П'єретто промайнула дивна усмішка.

— Ти певен, що це не якась стара ересь? — буркнув він.

— Мені байдуже, — відрубав Полі. — Це правда, і цього мені достатньо.

— То тобі так залежить на тому, — сказав П'єретто, — щоб бути подібним до Предвічного Отця?

— А хто ще є, крім нього? — переконано мовив Полі. — Тебе лякають слова? То дай йому інше ім'я. Я називаю Богом абсолютну

свободу і певність. Я не ставлю питання, чи Бог існує: мені достатньо бути вільним, впевненим і щасливим, як Він. А щоб досягти цього, щоб бути Богом, людині достатньо дістатись до глибин своєї душі, пізнати себе до кінця.

— Припиніть, — гукнув Оресте через Габрієлліне плече.

Ми не звертали на нього уваги. П'єретто весело сказав: — А ти дістався до цих глибин? Часто там буваєш?

Полі ствердно кивнув, не посміхаючись.

— Я гадав, — знову заговорив П'єретто, — що найглибше людина пізнає себе у час розплати. Ти коли-небудь думав, що ти зробив би, якби настав потоп?

— Нічого, — сказав Полі.

— Ти не зрозумів. Не що ти б хотів зробити, а що ти зробив би насправді. Що примусили б тебе зробити твої ноги. Тікати? Впасти навколішки? Танцювати у священній радості? Хто може сказати, що пізнав себе, якщо він ніколи не був у безвихідному становищі? Сумління — це лише стічний риштак; здоров'я слід шукати на відкритому просторі, між людьми.

— Я був між людьми, — сказав Полі, похиливши чоло, — я з дитинства між людьми. Спершу коледж, відтак Мілан, потім життя з Габрієллою. Так, мені було весело, не заперечую. Припускаю, так буває зі всіма. Я знаю себе. І знаю людей... Це не той шлях.

— А мені, — сказала Габрієлла, пропливаючи повз нас, — буде шкода померти, бо тоді я вже більш нікого не побачу.

— Ви танцюйте собі, танцюйте, — гукнув П'єретто. — Однак вона має рацію, — сказав він Полі. — Бо й ти бачиш Бога в дзеркалі.

— Себто як? — сказав Полі.

— За логікою. Якщо люди тебе не цікавлять і ти лише споглядаєш Бога, якого носиш у собі, то, поки ти живий, ти бачиш його у дзеркалі.

— Чом би й ні? Ніхто не знає свого власного обличчя. — сказав Полі зі спокійним виглядом, від якого я аж заціпенів.

Музика скінчилася. Серед тиші у вікна линув спів цвіркунів.

— Ми знов у полоні нудьги, — сказала Габрієлла, стоячи попід руку з Оресте. — Ви нам набридли.

Ми всі разом вийшли під величезний місяць, який саме сходив, і попрямували дорогою вниз. — Якби там був якийсь ресторан, — сказав П'єретто, — ми б мали хоч якусь мету. — Габрієлла, що йшла

попереду з Оресте, відгукнулася: — Нечема. Начувайтесь, якщо знову заговорите про потоп.

Я йшов між двома парами і вдихав запах землі, місяця, козолисту. Ми проминули пагорок, порослий опунціями. Місячне світло виграло на чагарях та стовбурах, розкиданих по голих схилах. Повівав легкий вітерець, немов подих ночі.

Оресте, йдучи попереду, розповідав про пригоду, яка сталася з ним одного разу, коли він їхав верхи. А позаду Полі сперечався з П'єретто. — Чуттєве життя, гріх теж має певну цінність. Мало хто знає межі власної чуттєвості... відомо, що це безмежне море. Тут потрібна відвага, і людина може здобути внутрішню свободу, лише сягнувши її дна...

— Чуттєвість не має дна.

— Це щось таке, що переносить нас потойбіч смерті, — говорив далі Полі.

XXI

Я підсміювався з Оресте, який ось уже три дні ночував не у себе селі, а в кімнаті на нижньому поверсі, поруч з кімнатою кухарки. — Я довіряю йому, — сказала якось Габрієлла.

Зранку Оресте піднімався нагору, щоб розбудити мене, і ми курили біля вікна.

— Нині я цілісіньку ніч блукав лісами, — сказав він.

— Чого ти мені не свиснув? Я б теж пішов.

— Хотілося побути на самоті.

Я скроїв гримасу, наслідуючи П'єретто, і відразу пошкодував про це. Оресте винувато опустив очі, мов пес.

— Тут хтось замішаний?

Оресте не відповів, розглядаючи свою сигарету.

— Ходімо на терасу, — сказав він.

На терасу вели дерев'яні сходи, які закінчувалися відкидним люком. Сюди ми ніколи не піднімалися. Тут Габрієлла опівдні приймала сонячні ванни.

Ми навшпиньках пройшли коридором. Сходи зрадливо зарипіли під нашою вагою. Оресте виліз першим.

Ми опинились у чомусь на кшталт лоджії, відкритої до неба і вщерть залитої вранішнім сонцем. Її оперізував низький цегляний

підмурівок зі стовпцями, що підтримували дерев'яні рейки, утворюючи альтанку. На підмурівку стояли вазони з шарклатними гераніями, а за ними мріли темні верхівки сосон.

— Незле. Ця жінка знає смак життя.

Оресте розгублено розглядався навколо. Біля стіни були поскладані ослінчики, махрові халати та шезлонг. Я подумав, що з розкладеного шезлонгу видно лише небо і геранії.

— Любий мій, — сказав я Оресте. — Запрошувати її до ковбани нема жодної потреби. Вона й так чорніша від нас.

— Гадаєш, вона робить те, що ми? — пробелькотів він.

— А вона тебе колись запрошувала сюди? — Я посміхнувся і знову пошкодував про це. Оресте не відривав очей від халатів.

— Щастить же мурахам та шершням, — сказав я. — Ходімо звідси.

Хто завинив того ранку? Я зі своїми дурними жартами? Коли нині я знову згадую про це, у всьому, що сталося, я виню Іреппо, місяць, балачки Полі. Я повинен був сказати Оресте: — Їдьмо додому. — Або поговорити про це з П'еретто. Можливо, П'еретто міг би його ще врятувати. Та П'еретто, який завжди все бачить, у ті дні не помічав нічого.

Зрештою, мені ця гра теж була до вподоби. З наближенням полудня, Габріелла, яка цілий ранок вешталась домом у штанцях, щebetала, гримала дверима і поганяла Піноттою, раптом зникала, залишаючи нас під освітленими сонцем соснами або на затишній веранді, де ми по черзі читали вголос. Ми з Оресте перекидалися бистрим поглядом, це була наша таємниця, а час у цю сонячну пору немов сповільнювався і застигав, аж гуло у вухах. Одного ранку, коли Полі пішов нагору і на яких півгодини шез нам з очей, я спостеріг, що Оресте зблід. Я не відчував ревності до Оресте, бо не думав про Габріеллу серйозно; але й не замислювався, чи думає про неї він. Я насолоджувався цією грою, та й тільки; це була ніби ще одна таємниця, така ж невинна, як і наша ковбаня, і все ж я пильнував, аби П'еретто ні про що не здогадався. З його вдачею він неодмінно завів би про це мову за столом.

Коли я надумав сказати Оресте: "Хіба тебе не чекає Джачінта?", я зрозумів, що вже запізно. Саме того ранку Оресте не відповів на моє звичне підморгування: його ніби хто підмінив. У нього була розмова з Габріеллою. З першими променями сонця, після нічної грози, вони вийшли разом з дому, і з вікна я бачив, як вони повертаються, сміючись. Саме того ранку Полі не вийшов зі своєї кімнати;

я бачив, як П'еретто та Пінотта тихо перемовляються внизу, Пінотта глипнула на мене понурим оком. — Цей кретин знову взявся за своє. — Пінотту, виявляється, покликали прибрати блювотину з ковдри. — Таке вже траплялося раніше? — спитав П'еретто. — Щоразу, як вони напивалися, — сказала вона.

Попереднього вечора ми пили лише оранжад; важке повітря і перші спалахи блискавки вселили у нас неспокій, нас охопила хандра, яка у мене перетворилась у ніяковість, ба навіть у відчуття провини, і оскільки мова зайшла про наше перебування в Греппо, я заявив, що пора уже забиратися геть. Вони всі разом накинулися на мене, Габрієлла теж: мовляв, тут нам дуже добре, а скільки чудового ще попереду. — Хто міг би на щось скаржитися, — мовив Полі, — це Пінотта. Але Пінотта не може скаржитись. — Тоді (спалах блискавки освітив сосни) я заявив, що не розумію, навіщо було усамітнюватися в Греппо, якщо їм потрібне наше товариство. — Який нахаба, — сказала Габрієлла, але удар грому погнав нас додому, і до цієї теми ми більше не поверталися.

П'еретто пішов за мною до моєї кімнати, і ми заговорили про рецидив Полі.

— Іншого я й не сподівався. Цей кретин не на жарт захопився наркотиками, — говорив П'еретто. — Який хосен з того, що батько тримає його на селі.

— За годину він встане з ліжка, — продовжував він. — Небезпеки нема. З дітьми Божими ще й не таке трапляється.

— В разі чого є Оресте, — зауважив я.

П'еретто скривив уста. Він думав про Полі.

— Полі просто розпещена дитина, — сказав він. — А все через те, що у цьому світі деякі батьки мають забагато мільйонів. І замість того, аби відштовхуватись від берега, як усі смертні, такі діти опиняються у глибокій воді, коли ще не вміють плавати. Тоді вони напиваються. Ти знаєш, яким життям він був змушений жити в дитинстві?

Він розповів мені бридку історію про служниць та гувернанток, якими аж до віку тринадцяти-чотирнадцяти років оточували його в Греппо батько та мати. Йому втовкмачували в голову різні дурниці, а насамперед ту, що багатими народжуються і що шанобливе схиляння місцевих жінок перед його матір'ю цілком справедливе. Хоча перед Богом, ясна річ, усі рівні. А одна зі служниць затигла його до ліжка, коли йому не було ще й дванадцяти, і місяцями висмокувала

з нього всі соки. Але їй і цього було мало, вони йшли у ліс і там забавлялися досхочу, адже Полі був розбещений ще до того, як став мужчиною. — Його життя складається саме з таких речей, — говорив П'єретто. — Він крав снодійне у матері, аби задурманювати себе. Він жував тютюн. Давав ляпаси послугачкам, аби мати привід впасти їм в обійми...

— Він просто свиня, — сказав я нетерпляче. — До чого тут гроші? Не всі з його становищем подібні до нього.

— Якраз подібні, — сказав П'єретто. — Але, що б там не говорила його жінка, він відрізняється від інших своєю наївністю. Він не жартує. Побачиш, якщо він не гигне, то стане буддистом.

Саме тоді я побачив через вікно Габрієллу з Оресте. Вони піднімалися крутим схилом по ковзкій траві і сміялися.

Я сказав П'єретто: — А що Габрієлла? Вона не вживає кокаїну?

— Габрієлла кпить собі з нас усіх, — сказав він. — Їй це за розвагу.

— Але чому вони разом?

— Бо звикли лятись.

— А що, як вони просто кохають одне одного?

П'єретто засміявся звичним для нього сміхом і свиснув. — Такі люди, як вони, — сказав він, — не марнують на це часу. У них інші проблеми, простіші. Які завжди пов'язані з грішми.

Відтак ми зійшли на веранду і побачили там Оресте та Габрієллу. Габрієлла вже навідала Полі, який спав в окремій кімнаті, і, повернувшись, сказала: — Недужий воскрес. — Про наркотики ніхто не згадував. І у неї, і в Оресте сміялися очі, і ми геть забули про Полі. Ми продовжували обговорювати наш намір піти наступного дня на празник, на танці у село, знамените своїм серпневим ярмарком. Коли опівдні Габрієлла зникла, я кинув Оресте швидкий погляд, але саме тоді зрозумів, що він не бажає відповідати на нього. Він сидів на самоті і про щось розмірковував. Але у нього все ще сяяли очі. Тоді я не на жарт замислився про Джачінту.

XXII

Щоб завезти нас на празник, Оресте поїхав додому по шарабан, але більше трьох у нього не поміщалося. У Полі боліла голова і йому було не до танців. Я теж вирішив залишитись у Грєппо, яке уже встиг полюбити, до того ж один день на самоті мені б не завадив.

— Поганці ви, — сказала Габріелла, примостившись між Оресте і П'єретто, — проте шкода, що ви не їдете.

Вони від'їхали, махаючи нам і сміючись. Ранок я провів у печері з папороттю. У цьому місці гребінь пагорба здіймався до неба, а зарості комишів заступали рівнину. Можливо, там, на горі, колись був виноградник, про який тепер залишився лише спогад. Біля входу в печеру я роздягнувся догола і простягся на сонці. Я не робив цього з часу походів до ковбані. Я здивувався, побачивши, який я чорний — майже такий, як стебла папороті. Я думав про всяку-всячину, блукаючи поглядом навколо. З гущавини, яка замикала і захищала галявину, міг би хтось вигулькнути, але хто? Не кухарки, ані не Полі. Може, духи круч та лісів, або ж якийсь звіряток, мешканець Греппо — гола і дика істота, схожа на мене? Білий серп місяця у ясному небі над комишами надавав днині магічного, символічного відтінку. Чому між голими тілами, місяцем та землею існує якийсь зв'язок? Навіть батько Оресте жартував з цього приводу.

Опівдні я повернувся до вілли у сосновому гаю, старої і білої, як місяць. Я вештався поза домом біля оранжереї; крізь віконце я розгледів руду голову Пінотти — вона прасувала білизну. Коли через відчинені двері я роздивлявся розкішні вазони з різнобарвними квітками, вийшов старий Рокко і щось пробурчав. Ми завели бесіду; він зауважив, що у мене гарний колір обличчя.

Я сказав, що в Грєппо гарне повітря; якщо Полі такий здоровий і жвавий, то хіба цим він не завдячує рокам, проведеним у Грєппо? Пінотта почала прислухатися, кидаючи на нас свої понурі погляди.

— Авжеж, — сказав Рокко, — повітря тут не бракує.

“Найсмішніше було б, — думав я, — якби виявилось, що Полі крутить любощі ще й з цією”.

Я, мабуть, усміхнувся, бо Рокко глипнув на мене спідлоба. Відтак він виплюнув недопалок у грубу, засмаглу зверху долоню і знову щось буркнув.

Він поскаржився на погоду і сказав, що бракує води у водоймі, тому треба доносити її відрами. Колись тут була помпа, але зіпсувалася.

Тоді я запитав, звідки вони беруть питну воду. — З колодязя, — сказала Пінотта через вікно. — А хто її тягає? — Руда голова несамовито затрусилась. — Я, хто ж іще?

Я хотів побалакати з Рокко, розпитати його про діброву, про те, яким життям жили тут у давнину, але не міг, бо круглі очі Пінотти немов прикипіли до мене.

Тоді я запитав, чи на терасі приймають ванну, а якщо так, то у якій воді. Пінотта криво посміхнулась на свій манір. — На терасі пані приймає сонячні ванни, — сказала вона.

— Я гадав, ви носите туди воду.

— Отакої, за що мені така каторга?

Вона зібралася з духом і запитала, чому я не поїхав на празник. Це саме цікавило й Рокко. Вони дивились на мене так, немов сподівались рознюхати якусь таємницю.

— Ми не поміщались усі в шарабані, — відрубав я.

Старий Рокко похитав головою. — Забагато людей, — буркнув він, — явно забагато.

Полі, з таким же пом'ятим, як і попереднього дня, обличчям, з'явився на якусь хвилю, щоб поснідати, відтак повернувся нагору і знову з'явився лише надвечір. За весь час ми не обмінялися й десятком фраз; ми не мали про що говорити; він втомлено усміхався і тинявся без діла. Цілий пополудень я просидів у гральній кімнаті, гортаючи старі книжки, пожовклі альбоми, старі енциклопедії та ілюстровані альманахи. Коли в сутінках увійшов Полі, я глянув на нього і запитав:

— Вони повернуться на вечерю?

Полі підвів очі, його обличчя розпромінилось. — Я б не проти поки що випити чарку лікеру, — запропонував він.

Ми пили, сидячи під соснами.

— Час збігає, — зауважив я. — Навіть тут, де все здається незмінним. Вам, напевно, добре на самоті.

Полі усміхнувся. Він був без піджака, засмаглий, з ланцюжком на шії. — Чому б, — почав він, — нам не перейти на “ти”? Ми ж обидва друзі Оресте.

Ми перейшли на “ти”. Він ввічливо поцікавився моїм життям у Турині, поспитав, що я збираюсь робити, повернувшись туди. Ми заговорили про П'єретто; я розповів, що жінки у домі Оресте мають його за богослова. Полі відразу пожвавішав, засміявся і сказав, що П'єретто вартує більшого, але у нього є та вада, що він не вірить у глибинні сили, в неусвідомлену чистоту, яка криється в нашій душі.

Я поцікавився, чи цю зиму він проведе у Іреппо. Він мовчки кивнув, уважно дивлячись на мене.

— Мені здається, — сказав я йому, — що життя тут, де ти вже жив дитиною, повинно давати неповторні відчуття. Для тебе, либонь, все тут має свій голос, своє дихання. Особливо зараз.

Полі мовчав і слухав, не зводячи з мене очей.

— ... Навіть я розхвилювався, коли приїхав сюди, — сказав я. — Дивно. Я ж тут ніколи не бував. Але ця суміш занедбаності та закоріненості — це не просто природа, це щось більше — мене вабить над усе. Коли ти тут жив, все було так само?

Він вперто не зводив з мене погляду.

— Дім був той самий, — сказав він. — Було більше людей, більше слуг, але дім не змінився.

— Я не говорю про будинок. Я маю на увазі ці хащі, запущені виноградники, цю дикість. Нині вранці я лежав на сонці біля печери, і мені здалося, що пагорб — жива істота, що він має кров, голос, що він живе...

Я побачив, що він замислився.

— ... Ти провів тут стільки часу, невже подібні думки не приходили тобі до голови?

Я просторікував, а подумки казав собі: "Якщо я божевільний, то осьде ще один божевілець. Хтозна, може колись ми з ним таки дійдемо згоди".

Але Полі сказав, мнучи в руках склянку: — Як всі хлопчак, я страшенно любив звірят. Ми мали собак, коней, кошенят. У мене був Буб, ірландський рисак, який потім скрутив собі в'язи... У тваринах мені подобається їх незворушність, у них більше внутрішньої свободи, ніж у нас...

— Можливо, те, що я кажу про пагорб, ти відчував у тваринах. Тобі подобались лісові звірі — зайці, лисиці?

— Ні, — рішуче сказав Полі. — З тваринами я розмовляв, як оце з вами. Зі звірами так не поговориш. Я любив Буба, бо його можна було шмагати. Я любив кошенят, бо міг тримати їх на колінах. Розумієш? — сказав він, розпромінившись, — це немов кохатися з жінкою, або бути з мамою...

— Втім, мама — це щось зовсім інше, — знову заговорив він. — Я від неї, бідолашної, таки настраждався. Якось взимку вона поїхала до Мілану, і я провів Різдво сам, серед слуг та снігу. Я дивився на сніг у темряві з вікна, а коли служниці шукали мене, не озивався, щоб довести їх до сказу...

— Ось і спогад про зиму, — сказав я.

— Мама більше нема, — сказав Полі. — Ти маєш рацію. Для мене тут завжди зима.

Так проминув цілий вечір, і лиш опівночі ми сіли за вечерю. Пінотта дивилась на нас двох за столом, і, здавалось, знаходила в цьому певну розвагу. Вона ходила туди-сюди, човгаючи ногами. Я відчував певну тривогу, відчував її, мабуть, більше, ніж Полі. Ми довго пили, і в якусь мить, не знаю навіть яким дивом, я завів мову про Розальбу. Я спитав, де вона, що з нею сталося.

— Ох, — меланхолійно мовив Полі, — вона померла.

XXIII

Коли пізнього ранку вони повернулися з празника, мені паморочилося в голові, а голос охрип. Цілу ніч ми говорили про смерть Розальби. Полі знав небагато: вона покінчила з собою в пансіоні у черниць — за допомогою отрути чи наркотику — коли він уже поїхав на море. Ми гуляли під соснами, довкруг водойми і розмовляли тихо і довго-довго, аж до світанку. Полі говорив, що смерть — це ніщо, не ми її завдаємо, у нашому нутрі є лише радість та супокій, і більш нічого.

Тоді я запитав його, чи кокаїн теж необхідний для душевного спокою. Він відповів, що кожен вживає якийсь дурман, від вина до снодійних, від нудизму до полювання з його жорстокістю. — До чого тут нудизм? — А ось до чого, на його думку: дехто показується голяком на людях, бо йому до вподоби уподібнюватися до тварин і порушувати людські норми.

Ночі мені не вистачило, аби переконати його, що між самогубством та природною чи наглою смертю лежить безодня. Полі говорив про Розальбу тремтливим голосом зворушеної дитини; він з розчуленням згадував час, коли сам був близький до смерті; ніхто ні в чому не винен; Розальба померла; тепер їм обом добре.

Цілу ніч, немов на підтвердження слушності його слів, ми пили, сперечалися і курили. Перші промені сонця застали нас у фотелях, куди розпатлана Пінотта подала нам каву. Крізь соснову хвою проглядав місяць. Тепер ми говорили про полювання, про бідолашних тварин: Полі казав, що зі всіх дурманів він найменше розуміє уподобання до кровопролиття; кров має у собі щось диявольське —

саме це йому допомогла зрозуміти Розальба. — А Оресте хоче йти на полювання. Він не розуміє, що хтось інший може відчувати до цього огиду. То ж нехай іде, а інших залишить у спокої...

Денне світло дещо мене заспокоїло, але напруга, втома, глухий гнів не давали заснути. Коли я почув на майданчику веселі голоси, мене охопила лють на П'єретто, який напевно про все знав, але змовчав. Я не поспішав іти вниз; неухважно розглядаючи стелю, я думав, що Розальба, кокаїн, кровопролиття, пагорб — все це лише сон, лихий жарт, що всі змовились, аби мене розіграти. Достатньо зійти вниз і вдати, ніби нічого не сталося, не дати втягнути себе в цю гру. Засміятися їм в лице, аякже...

Якийсь гуркіт, чи вибух, примусив мене підстрибнути на ліжку. Я підбіг до вікна і побачив, що вони зі сміхом злазять із шарабана. Оресте вимахував рушницею, з якої витікала цівка диму, а Габрієлла, з розвіяним на вітрі волоссям, зашпорталася сукенкою у козлах і пищала: — Зніміть мене!

Вибігли Пінотта з кухаркою; вийшов Полі. Привітавшись, вони почали теревенити про вино, про ярмарок, про п'яних у ровах. — Ми так насміялися, — базікали вони, — ми заїжджали у село Оресте. — Кінь бив копитом, похиливши голову.

Я теж зійшов униз, настав полудень, а сум'яття ніяк не влягалось. Упавши із зітханнями у фотелі, вони галасливо оповідали новини. Між ними відчувалось якесь порозуміння, їх згуртовував святковий настрій. У цих селах люд уміє веселитися, говорили вони; П'єретто опинився у рові, зчинивши бійку з шинкарем; відтак вони били у дзвони, аж вибіг паламар; потім цупили виноград на винограднику.

— То як, — сказав П'єретто, вмостившись на підлокітнику Габрієллиного крісла, — ти приготував свої рушніці, Полі? Ми будемо вам за собак.

Опівдні запанував спокій. Габрієлла пішла до себе причепуритися. Я глянув на Оресте, він був спокійний і щасливий. Дедали більша його близькість з Габрієллою світилася в його очах. Питати про щось не було потреби.

Я не розумів, навіщо П'єретто знову взявся жартувати з Полі. Вони заговорили про одного селянина, який знав його діда і розповідав, скільки дівчат на виданні звів старий у довколишніх селах.

— Це старовинний родинний звичай, — сказав Полі. — Селянки не заперечували.

— Шкода, — сказав тоді П'єретто, — що Габрієлла тебе любить. Інакше вона могла б сплатити родинні борги. Ти повинен частіше посилати її на сільські гулянки.

Хтозна що мав на увазі П'єретто, але саме Оресте вибухнув безгучним поривом гніву. Полі спантеличено глипнув на нього.

Оресте стояв перед П'єретто, не кажучи ні слова. На якусь мить вони прикипіли очима один до одного, багряні на виду, та тут П'єретто оговтався.

— Що тебе вкусило? — різко сказав він. — Я зачепив тебе за живе? Оресте зміряв поглядом його, потім Полі, і без слова вийшов.

Щойно ми опинилися самі на сходах, я спитав, чи знав П'єретто про Розальбу. Він спокійно відповів, що знав, і давно, і що чекав цього ще в Турині. — А що робити жінці в такому становищі? Жінки не знають вивертів. Вони не здатні до абстрактного мислення...

— Полі покидьок і шалапут...

— А ти цього не знав? — сказав він. — Ти що, з неба впав?

Я був готовий затовкти його, але прикусив язика, бо в цю мить коридором пропурхала Габрієлла; вона мимохідь привіталася з нами і побігла униз.

— Що це знову за історія? — буркнув я. — Хто з вас двох спокусив її?

— Ти хочеш сказати, хто гадає, що спокусив її. Такий молодець ще не народився.

— Однак для декого це не жарти.

— Все може бути, — гигикнув П'єретто. — Це ти йому нараяв?

Тоді я зрозумів, що П'єретто ні про що сном і духом не здогадується. Я взяв його за рамено — чого я ніколи раніше не робив — і ми підійшли до вікна. — Це триває вже три дні, — сказав я йому, — і може призвести до біди. Казав же я, краще було забиратися звідси. Як на мене, вони готові повбивати один одного. До Полі мені бай-дуже... Але мене турбує, що буде з Оресте.

— Що ж тебе лякає? рушниця? — сказав П'єретто, готовий розсміятися.

— Бач, і ти про це подумав. Мене лякає те, що з Оресте стало важко говорити...

— І все?

— Мені не подобається вираз обличчя Полі. Мені не подобаються його балачки. Мені не подобається вся ця історія з Розальбою...

— Але Габрієлла тобі подобається.

— Не тоді, коли вона напивається у шинках. Ці люди не такі, як ми...
 — Ну й чудово, — вигукнув П'єретто. — Саме це чудово.
 — Ти сам сказав, що вони ненавидять одне одного.
 — Дуріндо, — сказав П'єретто, — коли люди ненавидять одне одного, вони принаймні щирі у своїй ненависті. Тобі не до вподоби щирі люди?

— Але ж Оресте має одружитися з Джачінтою...

Ми продовжували сперечатися, аж поки нас не покликали на сніданок. Коли ми зійшли вниз, Полі сидів збентежений і роздратований, Оресте затято мовчав, а Габрієлла, яка встигла помити волосся, цокотіла про червоні китиці на волах та про огидний сморід ацетилену.

— А мені подобається запах ацетилену, — сказав П'єретто. — Він мені нагадує про гарячі пиріжки, що їх зимою продають на вулицях.

XXIV

Я вирішив поговорити з Оресте. Не те, щоб він уникав мене, але вираз його обличчя, чи то саркастичний, чи то ображений, знеохочував. Я зупинив його на сходах і попросив показати мені рушницю.

— Візьмеш нас зі собою на полювання? — спитав я.

Рушниця й мисливські торби лежали на дивані у більярдній.

Я вийняв з торби червоний набій і сказав йому: — Оце той набій, яким ти хочеш убити Полі?

Він забрав мені його з рук і буркнув: — До чого тут Полі?

Тоді я спитав, чи може він мене вислухати. Стишивши голос (решта товариства сиділа на веранді) я сказав йому, що тепер, коли ми всі з Полі на "ти", ми не можемо не ставитися до нього як до друга. А хіба так поводяться з друзями? Якби два тижні тому Полі почав підсипатися до його Джачінти, яка поки ще не є нічиєю дружиною, що б він, Оресте, тоді зробив? Якби-то вони вміли бодай вести себе так, аби ніхто нічого не помітив! Однієї чудової миті навіть Полі — хай він байдужий, хай божевільний, хай шалапут, не зможе заплющити на це очі. Чи не краще було б негайно поїхати звідси? вернутися додому, зберігши гарні спогади? Чого він домагається?

Оресте слухав, багрянний на виду, й кілька разів пробував мене перебити. Але коли я скінчив, посміхнувся впертою посмішкою і німував, дивлячись на мене спідлоба.

— Це зовсім різні речі, — бовкнув він накінець. — Я чужого не краду. Та ми й не хочемо ховатися. І вона згідна зі мною.

— Звісно, що вона згідна. Вона ж жінка. А ти подумав, до чого все це призведе?

Він знову глянув на мене, його обличчя зсудомилося. — Вже рік, як вони розійшлися, — сказав він. — Вона не хотіла більше його бачити. Це батько Полі прислав її сюди. Він хоче привести його до тями, покласти край тому божевіллю. Ти бачив, як Полі до неї ставиться...

Я міг відповісти, що коли доглядають за хворим, то не споюють його, не дразнять, зваблюючи іншого у нього на очах. Але це було б марною справою, бо Оресте говорив обурено, з тим впертим багрянцем на обличчі, який означає: "Тепер або ніколи".

— ... Вона надзвичайна дівчина, — сказав Оресте. — Шкода, що ти не бачив, як вона танцювала, сміялася на празнику, жартувала з музикантами... Вона вміє знайти спільну мову з будь-ким...

— І вона тобі сказала, що тебе кохає?

Оресте, не відповівши, спідлоба глянув на мене. У погляді його промайнуло співчуття. Очі його сяяли. Кілька днів потому, коли стало ясно, що ми багато чого не розуміли в цій грі, я збагнув, що означав цей погляд: він боявся бути зверхнім, боявся образити мене своїм щастям. Адже говорити про кохання ми соромилися, та й не вміли.

— Зрештою, — сказав Оресте, — для Полі це не новина. Після тої туринської історії... Вона вже тоді з ним не жила...

— Це вона тобі сказала? Тоді що вони роблять тут удвох?

Ми продовжували сперечатися, аж поки нас не перервали. Мені так і не вдалося зламати його впертість, примусити замислитись. Габрієлла, мабуть, зрозуміла, що йдеться про неї, бо підійшла до нас, взяла попід руки і сказала: — Агов, досить балакати, — і потім цілий час пильно дивилась на мене.

Того пополудня ми пішли на полювання. Полі теж пішов з нами. — Ми розмовлятимем, а вони хай стріляють, — сказав йому П'єретто. Мені здавалось, що, дивлячись на Оресте та свою дружину, Полі розважався. Вряди-годи він спинявся, затримував нас із П'єретто і говорив — це просто чудово, серед стількох знайомих, яких він завів в останні роки, ніхто не розуміє його так добре, як ми. Я дав П'єретто змогу наговоритися вдосталь. У певну мить мені ввірвався терпець

і я звернув у чагарник. Я знав, що Оресте з Габріеллою мали спуститися аж до виноградників, висліджуючи фазанів, але знав і те, що не про фазанів Габріелла думала, не думав про них і Оресте, та й Полі теж. Тож я вирішив побути сам, знайти якийсь закуток у комишах, звідки видно обрій. Так я й зробив і, вмостившись, запалив сигарету.

Звісно, тужно було не бачити Габріелли, не чути її голосу, як чув і бачив Оресте. Я пригадував, чи не було в нашій з ним розмові якогось відтінку злості чи досади з мого боку. Пекла думка, що один з нас повів її, готову впасти в обійми, у ліс, може, до халабуди, і що там, у білий день... Я згадав По, згадав ковбаню. Куди подівся властивий літові запах смерті? і всі наші балачки, наше просторікування?

Гулко пролунав рушничний постріл. Я нащулив вуха. Зазвучали веселі голоси, я впізнав голос П'єретто. Ще один постріл. Підхопившись на ноги, я догледів серед виноградних заростей хмарку диму. Ось вони, внизу, майже під самими грабами. От телепні, буркнув я, і справді стріляють фазанів. І, знову простягшись на траві, я почав вслухатись у навколишній гомін, у тремтіння, збуджене вистрілами, у пульс життя Грєппо, яким тепер я так вільно насолоджувався, у його супокій.

Додому ми повернулися, коли тінь пагорба вже наповнила рівнину. Вони вполювали з десятків горобців — їхні закривавлені тушки я побачив у ягдташі, серед набоїв. Габріелла взяла Оресте з П'єретто під руки, на мене вона дулася; мене спитали, куди я, до біса, подівся. — Наступного разу тебе підстрелять. Будь обережний, — сказав мені Полі цілком спокійним голосом.

За столом ми знову заговорили про полювання, про фазанів, про можливість влаштувати облаву. Оресте сперечався схвильовано, переконано, чого вже давно з ним не бувало. Габріелла не зводила з нього очей, збентежена, відчужена. — Нема вже вашого заповідника, Давіде та Чінто з ним покінчили, — говорив Оресте. — Чому ти не зміниш лісника?

— Тим краще, — говорив Полі. — Полювання — це забава для дітей.

— Для князів, — мовив П'єретто, — для феодальних синьйорів. Саме цього бракує у Грєппо.

Габріелла скрутилася калачиком у фотелі і далі слухала наші теревені, не вимагаючи ні карт, ані музики. Слухала і курила, кидала погляди на кожного по черзі і блідо усміхалася. Принесли напої,

але пити вона відмовилась. Я дивився на Полі і гадав, як вони проводили вечори, коли були у Греппо самі. Колись же таки нам доведеться поїхати звідси. І їм теж. Що діялося на цій віллі зимовими вечорами? Мене охопила несподівана печаль, коли я подумав, що літо у Греппо, кохання Оресте, наші слова і наше мовчання, і ми самі — все невдовзі промине, все скінчиться.

Тут Габрієлла підхопилася на ноги, потягнулася, пхикаючи подитячому, і сказала, навіть не глянувши на нас: — Погасіть світло. Правда, Оресте, щоб побачити кажанів, треба погасити світло?

Вони вийшли і вместились на сходах, ми пішли за ними. Зіроч було більше, ніж цвіркунів, що співали навколо. Ми розмовляли про зірки і про пори року. — Остання вранішня зірка з'являється он там, внизу, — мовив Оресте. І разом з Габрієллою попрямував до дерев; вони прогулювалися пліч-о-пліч, щока до щоки; ми чули шурхіт їх ходи. Було дивно усвідомлювати, що Полі сидить серед нас. На мить мені здалося, що він єдиний тут при здоровому глузді: ми з П'єретто мовчали, охоплені тривоگوю. Полі сказав: — Все, як в ту ніч, коли ми дивилися на Турин.

— Чогось бракує, — буркнув я.

— Реву.

Тоді П'єретто — чути було, як він набрав повітря — розійшовся ревом, впереміж із завиваннями і реготом. В домі почулося тупотіння, рипнули двері, з далини озвався приглушений голос Оресте.

— Сподіваюсь, Габрієлла не застудиться, — сказав Полі.

— Може, чогось вип'ємо? — мовив П'єретто.

XXV

— Ет, хотілося б зайти до якогось бару, — сказав П'єретто, коли ми повернулися з пляшкою на сходи, — пройтися повз кінотеатр, пошвендіяти по нічному Турині. А вам ні?

— Іноді, — сказав Полі, — я запитую себе, чи жінки розуміють. Чи розуміють вони, що таке чоловік... Жінки або бігають за чоловіками самі або їх примушують бігати за собою. Жінкам самотність не до смаку.

— О першій вночі на вулиці стрінеш не одну таку, — сказав П'єретто.

— Був час, коли я вважав їх чуттєвими, — сказав Полі, дивлячись у землю, — я гадав, що вони здатні бодай на це. Куди там. Їх плиткість

проявляється навіть у цьому. Жодна жінка не варта навіть ціпки наркоти.

— А хіба це не залежить і від чоловіка? — сказав я.

— Річ у тім, — сказав Полі, — що вони не живуть внутрішнім життям. Їм бракує внутрішньої свободи. Тому-то вони й вганяють завше за кимсь, кого ніяк не знайдуть. Найцікавіші ті, що дійшли до розпачу, бо не вміють заживати життя... Їх не задовільнить жоден чоловік. Це справжнісінькі *femmes damnées*¹.

— *Dans les couvents*², — сказав П'єретто.

— Зовсім ні, — мовив Полі, — їх слід шукати в поїздах, у готелях, де завгодно. У найкращих родин. Жінки, замкнені в монастирях чи в'язницях, вже знайшли собі коханця... Бог, якому вони моляться, чи той хтось, кого вони вбили, не полишає їх ні на мить, і в душах у них панує мир...

Я насторожився, почувши, як скрипнув гравій. Я сподівався, що Оресте з Габріеллою повернуться і буде по всьому. Але то була лишень шишка, що впала з дерева, або ящірка.

— Тебе це не стосується, — сказав П'єретто. — Чи, може, й ти хочеш когось вколошкати?

Полі запалив сигарету, у світлі сірника завидніло його обличчя з примруженими очима. Мені здалося, що слова П'єретто зачепили його за живе. Голос його прозвучав у темряві: — В мене для цього замало альтруїзму. Ця приємність не для мене.

— Він почекає, поки люди самі себе повбивають, — сказав я П'єретто.

Ми помовчали, споглядаючи зірки. У прохолоді сосон над пагорбом здіймався солодкий, немов квітковий запах. Я згадав про жасмин біля халабуди і подумав, що колись у тіні гаю його цвіт, либонь, скидався на розсипище зірок. Чи хтось колись у цій халабуді жив?

— Звірі, — сказав Полі, — розуміють людину. Вони більше, ніж ми, звикли до самотності...

Слава Богу, повернулася Габріелла. — А от і не спіймаєш! — гукала вона, біжучи. Надійшов Оресте, дещо спокійніший. — Ось твоя квітка, — сказав він.

---

¹ Пропаші жінки (франц.)

² В монастирях (франц.)

— Оресте бачить у темряві, мов кішка, — засміялась вона. — А ще він у темряві говорить до мене на “ти”.

— Послухайте, — звернулась вона до нас. — Усі говорять мені “ти”.

Коли ми зайшли в будинок і ввімкнули світло, де й поділася наша напруженість. Ми розсипалися по залі, Габрієлла, мугикаючи, поставила якусь платівку. У її волоссі красувалася квітка олеандра. Вона вмостилась у фотелі слухати пісню. Це був млосний, синкопований блюз, співаний дзвінким контральто. Оресте стояв біля грамофону мовчки.

— Як гарно, — сказав П'єретто. — Цього ми ще не слухали.

Габрієлла усміхалася.

— Це з платівок Маури? — спитав Полі.

Так закінчився той вечір, і ми пішли спати. Я спав погано, важким сном. Розбудив мене П'єретто, увійшовши в мою кімнату, коли сонце стояло вже високо.

— В мене болить голова, — сказав я.

— Не тільки в тебе, — сказав він. — Ось послухай, часу вони не гають.

Будинок наповнювало контральто з платівки. — Вони що, божевільні? О цій порі?

— Це Оресте вітає свою кралю, — сказав П'єретто. — Всі решта сплять.

Я занурив обличчя у шаплик і, пирхаючи, промовив: — Чи Оресте часом не переборщує?

— Дурниці, — мовив П'єретто. — От кого я не розумію, так це Полі. Ніколи б не подумав, що він буде ремствувати. Здається, він проти того, щоб йому наставили роги.

Я саме причісувався, але в цю мить перестав. — Якщо не помиляюсь, — сказав я йому, — Полі втомився від жінок. Вони, каже, не дають йому вільно дихнути. Йому легше спілкуватися з тваринами або з нами.

— Нічого подібного. Хіба ти не бачиш, як він страждає, коли говорить про жінок? Він просто закоханий дурень...

Коли ми зійшли вниз, пісня вже давно скінчилася. Пілотта, яка витирала пилюку, сказала нам, що Оресте поставив платівку і відразу рушив кудись шарабаном, а повернеться опівдні.

— Він геть втратив спокій, — сказав П'єретто, — Потрапив хлопець у халепу.

— Він повернеться на велосипеді.

П'єретто засміявся з моїх слів, Пілотта теж зухвало глянула на мене.

Я не стримався. — Хтозна, — зауважив я, — яке враження справить на нього залізнична станція.

— Піде йому на користь, аякже, піде на користь, — потер руки П'єретто. І сказав Пінотті: — Ви не забули про сигарети?

Об одинадцятій, не в змозі більше витерпіти, я піднявся і постукав у кімнату Полі. Я хотів попрохати в нього аспірину. — Будь ласка, — сказав він мені. Він лежав у ліжку під балдахіном, у гарній піжамі кольору гранату, а біля вікна, як завжди, у штанцях, сиділа Габрієлла.

— Пробачте.

Вона весело глянула на мене.

— Нині у нас день візитів, — сказала вона.

Відчувалося, що їм ніяково. Їхні обличчя мені не сподобались.

Вона сама підвелася, аби принести мені аспірин. Перетнула кімнату по лискучих червоних кахлях і понишпорила в шухляді. — Аби лиш я не помилилася, — сказала вона, сміючись у дзеркало.

— Він у ванній, — сказав Полі.

Габрієлла вислизнула з кімнати.

— Мені дуже прикро, — пробелькотів я. — Але минулої ночі ми зовсім не спали.

Полі знудьговано, без усмішки, дивився на мене. Здавалось, він мене не помічає. Він ворухнув рукою, і лиш тоді я побачив, що він курить.

Повернулася Габрієлла і простягнула мені пляшечку. — Ми зараз спустимося, — сказала вона.

Я провів ранок у печері, страждаючи від головного болю. Цікаво, думав я, чи видно з Габрієллиної лоджії комиші, в яких я сиджу. Я згадав про стару Джустіну, про матір Оресте — хтозна, що вони сказали б на все, що тут відбувається. Але того ранку мені було спокійніше на душі, здавалось, найгірше вже позаду і все ще може налагодитись. Що за телепень, думав я, таж у нього вже є дівчина. Видно, така його вдача.

Повернувшись, я не знайшов у домі нікого і зостався під соснами. Цікаво, чи повернувся Оресте. Поміж стовбурів було видно, як парує рівнина унизу. Щоразу, повертаючись з прогулянки, я думав, що ця, можливо — остання. Але якщо Полі не проганяв нас, це значило, що він якось мириться з нашою присутністю; якби мав рацію П'єретто, Полі давно вже витурив би нас геть. Він, Полі, такий уже був: терпів присутність Оресте, аби лиш мати під рукою П'єретто і

мене, аби лиш мати з ким побалакати, а причиною цього була його байдужість. І звична для нього нищість.

На жаль, Оресте таки повернувся. Про це з невинним виглядом доніс П'єретто: — Вони на терасі приймають сонячні ванни, — а Полі, що стояв поруч, здавалось, і бровою не повів. Його обличчя свідчило, що спав він небагато. Він куриє, і я бачив, як тремтить його рука.

— Вони разом, нагорі? — промимрив я.

Ті подивились на мене, як на зануду, і продовжили свою бесіду про Бога.

Але за сніданком Полі таки прорвало. Він поскаржився, що хтось поставив платівку о сьомій ранку. Потім накинувся на Габрієллу, що вона розбудила його, і злобно сказав: — На все свій час.

Габрієлла гнівно дивилась на нього. І тут Оресте з покайним виглядом легковажно заявив, що це його вина.

Всі вмить замовкли, лише Габрієлла вергала нищівні погляди. Вона була по-справжньому люта. — Що за кара Божа — жити серед самих божевільних та бовдурів, — злісно, з огидою сказала вона.

Тоді Оресте, збуряковівши, кинув серветку на стіл і вийшов.

XXVI

Пополудні настала важка тиша. Без Оресте наш похід на полювання зірвався; Габрієлла замкнулася в своїй кімнаті і писала листи; П'єретто сказав: — Ото телепень, — і пішов спати. Здавалось, єдиний Полі зберіг рівновагу духу — він залишився у залі і гортав часописи, поставивши поруч себе пляшку коньяку. Побачивши, що я блукаю, мов неприкаяний, він запитав мене з вікна, чому б і мені не випити з ним та не гукнути П'єретто. Я вийшов на галявину, крикнув: “П'єретто!”, а сам пішов геть.

Я спустився аж до грабів і пішов далі. Досі я цього ніколи не робив. Я опинився на червонявій дорозі, що перетинала плато, запилюженій, обкиданій коров'ячим послідом. Над нею кружляв рій жовтих метеликів. Теплий запах конюшини і стайні припав мені до вподоби, він говорив, що на Грєппо світ не кінчається. У мені закипіла вся досада, що зібралась за останні дні, і я вирішив оголосити ввечорі, що повертаюсь до Турину.

Перед тим, як вертатись, я востаннє окинув оком пагорб. Знизу було видно лише сосни й потріскані, порослі миршавим чагарником

схили. Греппо справді скидалося на острів, яловий і дикий. У ту мить мені захотілося бути далеко звідси, серед мого звичного життя. Але ця гора засіла таки у мене в серці.

Я зустрів Рокко, який повільно сходив униз. Він сказав, що там, нагорі мене шукають. — Хто шукає? — Усі четверо, сказав він. Вони спокійнісінько попивають собі чай під соснами. — І доктор теж? — І доктор.

Усім їм клепки бракує, подумав я і обережно вийшов на вершину. Побачивши мене, Габріелла, у червоній спідниці, вигукнула, щоб я не смів її зраджувати, не смів дезертирувати, як учора. Я знизав плечима і сьорбнув чаю. Оресте, немовби нічого не сталося (він уже тримав рушницю на колінах), знову взявся пояснювати якісь хитрощі стрільби. Накінець, слава Богу, ми вирушили.

Цього разу ми спускалися всі гуртом. Я торкнувся ліктя П'еретто і поглянув на нього з німим запитанням. Він обернувся спиною і подивився в небо. — Хіба вони не посварились? — прошепотів я. — Вона сама пішла до нього в кімнату, — відповів він мені.

Тоді я напосівся на Оресте, допитуючись, де той заєць, якого ми маємо встрілити. Тут Полі сказав йому щось, він обернувся, а Габріелла зиркнула на мене, скривившись у посмішці. Оскільки ми вже зійшли з дороги, варто було завернути за перший-ліпший куш, щоб опинитись наодинці. Відчуваючи, як б'ється моє серце (ми вже перейшли на "ти"), я промимрив: — Можна з тобою поговорити?

— Пардон? — сказала вона, усміхаючись, як раніше.

— Облиш, Габріелло, — сказав я їй. — Я б хотів поговорити про Оресте.

Ми зупинились. Я зблизька побачив її очі. Вона була серйозна, хоча й усміхалася.

— Оресте всіх доводить, — буркнула вона. — Оресте злюка.

У відповідь на мій погляд вона тільки знизала плечима і відсторонилась. А тоді заговорила з різкістю в голосі. — Ти теж повинен йому це сказати, якщо він тебе слухає. Здається, ви з ним добрі друзі. Хай перестане вередувати. Я таких, як ви, не боюся...

Ми пробиралися між дерев і чагарників. Позаду нас тупотіла решта нашого гурту. Відхиляючи гілляку, Габріелла схопила мене за зап'ясток і прошепотіла: — Ти не знаєш, як він припав мені до серця... Ніхто цього не знає. Він такий серйозний, такий смішний, такий юний... Та гляди, не говори йому нічого... Але він повинен бути чемним і не вередувати...

Ми вийшли на осоння, за нами вийшли й інші. Щось промайнуло у мене над головою і пролунав постріл. Я почув, як зарепетував П'єретто. Скрикнула й Габрієлла. Усі ми закричали. Виявилось, це Оресте вистрілив у качку — це був королівський крижень, сказав він нам — і промахнувся.

— Яка нерозважливість! Як це ти додумався стріляти нам у потилицю, — сказала Габрієлла. — Ти ж міг поцілити у когось.

Але Оресте був щасливий: — Та це шріт, — сказав він. — Щоб убити шротом людину, треба стріляти впритул.

— Дай мені, — сказала вона. — Я хочу постріляти.

Полі стовбичив на краю галявини, немов не бажаючи брати участь у цій грі. Ми чекали, аж пролетить ще одна птаха; Габрієлла тримала зброю під пахвою; Оресте, схвильований і щасливий, поглядав то на неї, то на небо. Через деякий час, оскільки нічого так і не відбулося, Полі запропонував піти далі, до халабуди.

Того вечора за столом всі жартували, тільки й мови було, що про королівського крижня. — Тут потрібен собака, — казав Оресте. — Насамперед потрібен мисливець, — сказав П'єретто. Вони розмовляли із запалом, наминаючи за обидві щоки.

— Апетиту ти не втратив, — сказав я Оресте.

— А чом би мисливцю не зголодніти? — сказав Полі.

— Йому ще треба рости, — сказав П'єретто.

— І чого ви присікались до Оресте? — вибухнула Габрієлла. — Залиште його у спокої. Цей хлопець належить мені.

Оресте поглянув на нас сконфужено, й водночас радісно.

— Стережися, — сказав йому Полі, — Габрієлла — жінка. Ти помітив, що Габрієлла — жінка? — продовжував він з легкою іронією.

— Важко помітити, — засміялась вона, — я тут одна така.

— Єдина, — підморгнув Полі і посміхнувся.

П'єретто сидів з таким виглядом, ніби він все розуміє і ця забава йому до вподоби. Я побачив, як Оресте похилив голову і взявся їсти. Здавалося, він ладен був під землю запастися. А Габрієлла якусь хвилину не зводила з нього очей, не перестаючи ущипливо посміхатися.

Скільки часу вона отак йому посміхалася? Посміхалася вона й мені, навіть Полі. Здавалось, повернулися наші перші дні у Грєппо. Габрієлла з Оресте разом пропадали то на терасі, то в лісі. Це було схоже на гру, адже ховатись не було потреби; вони могли б зустрічатися і воркувати і в нас на очах, на очах у Полі: Габрієлла була на

таке здатна. Подеколи здавалося, що вона з нас сміється, що Оресте їй потрібен, аби зігнати на ньому злість до нас усіх. Коли увечорі ми знову стрічалися за столом, на обличчі Оресте застигав то ошелешений, то розімлілий вираз. Ані мені, ані П'єретто вже не вдавалося розворушити його, навіть коли ми заводили мову про Полі. Та й навіщо? Для Габрієлли це була лише розвага. Я так і сказав йому одного разу, коли побачив його насупленим, а Оресте тільки похитав головою, немов кажучи "Що ти там знаєш!"

Вряди-годи вони сварилися і якийсь час не розмовляли, шпигаючи один одного поглядами. Ранками, коли Полі барився сходити вниз, а Оресте вертівся під ногами у Габрієлли, вона відсилала його до нас, посилала по квіти або з Піноттою до Двох Мостів. — Дурнику, іди собі, — казала вона йому з досадою, чи з неуважною посмішкою, сновигаючи по кімнатах. Оресте у відчаї йшов під сосни. Але з'являвся Полі, з'являвся П'єретто, і Габрієлла владно кликала його до товариства, брала його під руку. Він корився, відчуваючи на собі саркастичний погляд Полі.

XXVII

— Цей сосняк не надто мені до вподоби, — сказав одного вечора П'єретто, підходячи до мене разом з Полі. — Тут замало дикості. Ні тобі змії, ані жаб.

— Чого це ти раптом? — сказав я.

— Ручуся, — сказав він, — що тобі й цього досить. — Він посміхнувся. — Біля ковбані було куди краще. А тут навіть роздягтися годі. Цивілізація заїдає.

— Не думаю, — сказав Полі. — Ми живемо, як селяни.

Поміж стовбурів з'явилася Габрієлла і підозріливо глянула на нас.

— Змовляєтеся? — запитала вона.

— Якби ж то, — сказав П'єретто. — Онде Полі переконаний, що живе як селянин. А мені здається, що ми їмо і п'ємо, як свині. Ну, себто як пани.

— Чому відразу "пани"? — сказала Габрієлла сердито.

Тоді П'єретто засміявся їй у вічі. — Чудні ви люди, — сказав він. — Ви що, вважаєте, що заробляєте собі на прожиття?

Але Полі сказав: — Якщо хочеш роздягтися, то будь-ласка, роздягайся.

— Це неможливо, — сказав П'єретто. — Тут почуваєшся занадто цивілізованим.

— Роздягтися? — мовила Габрієлла. — А чом би й ні? Але такого селяни не роблять.

П'єретто поглянув на мене. — Ти чув? Пані думають так, як ти.

— Не називай мене “панією”.

— Хочу знати, чому, — вперто сказав П'єретто, — не можна ходити нагим, як тварина...

Габрієлла ледь посміхнулася.

— Зрозумійте мене правильно, — сказав П'єретто. — жити голяка, а не роздягтися для забави.

Серед заростей з'явився Оресте з ображеним видом.

— Про мене, — мовив Полі, — всі ми нагі, тільки не знаємо про це. Життя — це слабкість і гріх. Нагість — це слабкість, щось ніби відкрита рана... Жінки це відчувають на собі, коли у них місячні...

— Твій Бог, мабуть, голий, — буркнув П'єретто. — Якщо він подібний до тебе, він напевне голий...

За столом тоді панувала ніяковість. Навіть П'єретто не жартував того вечора. Найбільш безневинним здавався Оресте, що дивився на Габрієллу смутними очима. Щось зависло в повітрі після тої розмови під соснами, якесь відчуття сорому. Раптом я спостеріг, що Полі з Габрієллою обмінюються поглядами — суворими, тривожними, невдаваними. Мене знов охопила колишня нетерплячка, бажання побути на самоті. Цього разу заговорив П'єретто.

— Розваги Греппо підходять до кінця, — заявив він різко. — Ти, Оресте, що скажеш?

Оресте, який не встиг зігнати з обличчя розчулений вираз, підвів голову. Але ніхто не усміхнувся. Ані Полі, ані Габрієлла не заперечили. Було очевидно — щось діялося. Мені знову згадалася Розальба.

— Сезон закінчився, панове мисливці, — сказав П'єретто.

Оресте боязко усміхнувся. — Але ще буде сезон на перелітних птахів, — несподівано жваво сказала Габрієлла. — На куликів, на куріпок. — Вона насупилася. — Однак спершу вам треба зібрати виноград.

Заговорили про винобрання — про те, що мучило Оресте. Це його батько мав узяти нас на винобрання у Сан Ірато. Свого часу ми сперечалися на цю тему, і тепер на згадку про це Оресте, як завжди, спохмурнів.

— Шкода, що на виноградниках Грєппо врожай збирають дрозди, — сказав Полі, нишком поглядаючи на нього. — Не сумуй, Оресте. Ми тебе тут почекаємо.

Але, як не дивно, завдяки ніяковості, яка тяжіла над нами, з наших поглядів зникла звична злостивість. Мовчанку, яка запала була за столом, зненацька розрізав звук клаксона, у шибки сяйнуло світло, а Габрієлла підхопилася на ноги й загукала: — Це вони! Вони повернулися! — Почувся гомін голосів, крики. Рев клаксона нагадував рев Оресте. Полі неохоче підвівся. Пінотта метнулася, тікаючи до кухні. Пам'ятаю, що в якусь мить я опинився віч-на-віч з Оресте; потім, не знати навіщо, налив собі вина, а тим часом сміх і гвалт надворі щораз голоснішали. Я поклав руку на плече Оресте і сказав: “Кріпись”.

Так почалася ніч, якій судилося бути останньою. Надворі у м'якому, всіяному зорями повітрі панував запах сосон і пізнього літа. Брутальне світло фар двох машин надавало магічної ефектності гравієві, чорним стовбурам дерев, просторові рівнини внизу. Міланці виринали звідусіль. Габрієлла навмання представляла мене то одному, то іншому; ми з П'єретто, засліплені світлом, тиснули їм руки; коли ми повернулися в дім і посідали, я виявив, що не пам'ятаю нікого з них.

Вечеря пішла шкереберть. Пінотта, яка зазвичай прислужувала нам у фартушку, з'явилася у чепчику. Відчинили креденс з напоями. Гості порозсідалися у фотелях, сміючись; хтось просив не турбуватися, хтось заявив, що недавно попоїв, інший — випив, з машин поприносили кошики — копицю всякої-всячини, пляшок, солодощів; почали злітати корки. Я нарахував трьох жінок і п'ятеро чоловіків.

Жінки були зодягнені по-дорожньому, закутані в шалі, але від їх барвистих суконь та голих ніг аж мерехтіло в очах. Жодна з них не була варта Габрієлли. Вони галасували, просили припалити, зазираючи нам прямо в обличчя. Лунали імена, з яких я розібрав лише одне — Мара. Серед чоловіків був сухоробрий молодик з обличчям одержимого, в чудернацькій куртці, яка ледве сягала до талії, його звали Чіллі. Входячи, він кинув на Пінотту такий промовистий погляд, що всі засміялися. Інший вхопив Габрієллу під руку і гепнувся разом з нею на диван. Ще один голосно привітався з господарями і гречно спостерігав збоку за загальним сум'яттям.

Поки вони отак відводили душу, виливали радість від зустрічі, про щось інше говорити було неможливо. Згадки про Мілан, словесна

перепалка, всезагальне збудження розворушили навіть Полі, який звивався навколо жінок, підморгував, охоче відповідав на запитання. Габрієлла, променіючи обличчям, жартома відбивалася від гостей, що насадили на неї. Всі одностайно засуджували Полі з Габрієллою за їхнє відлюдне життя, протестували проти аморального егоїзму кохання на селі, проти нудьги, якої вони навмисне шукали. Чоловік у світлому костюмі, з саркастичним виразом на жвавому обличчі — якийсь Додо, котрому, як я довідався згодом, було вже за сорок — скористався з паузи і холодно заявив, що любові можна крутити з чужими жінками, але в жодному разі не з власною.

П'єретто принохувався до атмосфери, немов мисливський собака. Я помітив, що Оресте щез. Зникла й Габрієлла. Невдовзі вони повернулися, несучи столик. Увійшла Пінотта, опустивши очі — вона принесла товчений лід. Габрієлла зі сміхом сплеснула руками — я зауважив, що вона переодяглася в блакитну сукенку — і запропонувала гостям піднятися нагору та привести себе до ладу. На веранді нас залишилось четверо чи п'ятеро, включно з худорлявою жінкою, що сиділа поруч з Полі.

XXVIII

Худорлявка сказала Полі: — Я хочу знати, чому ви тут.

— Хіба ви не знаєте? — сказав Полі. — Тато тримає мене тут в ув'язненні.

Худорлявка скривилась у гримасі. Вона була не така вже й юна. — Налийте мені, — сказала вона, простягнувши склянку. Її голос звучав сухо і твердо, пальці були внизані каблучками.

— Тато чи Габрієлла? — сказала вона, дурнувато засміявшись.

— Це одне і те ж, — сказав молодик зі скуйовдженим волоссям, вмовившись на підлокітнику крісла. — Ті ж самі обов'язки перед родиною.

Тоді П'єретто, який досі німував, мовив: — Вам не вдасться за один вечір вирвати в нього цей секрет.

Ніхто не звернув його слова уваги. Скуйовджений молодик знову сказав: — Наша мета — розважити тебе. Ми подумали: можливо, на самоті він замало п'є. Тому й приїхали, щоб вказати тобі істинний шлях. Додо побився об заклад, що ти навіть не знаєш, що танцюють тепер у Мілані.

— Оце, — серйозно промовив Полі і почав вибивати пальцем ритм.

— От і ні, — сміючись, закричали всі. Худорлявка закашлялась над склянкою, склянка задзвеніла. До зали увійшов Додо, сяючи золотими зубами у саркастичній посмішці.

— Ти відстав на цілий рік, — сказав молодик, коли галас трохи вщух.

— Не більш як на три місяці, — безпристрасно озвався Додо, немовби саме він завів цю розмову. — Полі зупинився у розвитку три місяці тому.

Додо був засмаглий чоловік з холодними очима, говорив він недбало і самовпевнено. Я згадав досаду Полі, коли він почув про їх приїзд, згадав погляди, якими він перекинувся з Габріеллою. Але усе це вже було в минулому — тепер їхні друзі вигулькували звідусіль, збігали по сходах, їхні гречні обличчя тільки й миготіли перед очима. Габріелла з'явилася останньою, коли вже заскрипів грамофон.

Я стояв, обпершись об підвіконник, і мені хотілося зникнути, втекти у ліс. П'єретто, як і досі незворушний, просторікував серед зграйки міланців. Ніхто ще не танцював. Сухорібрий Чіллі розважався наодинці, ковтаючи бутерброди — видно було, як у нього ходить борлак. Оресте знову щез. Тоді я пошукав очима Габріеллу — вона говорила з Полі, а тим часом скуйовджений молодик смикав її за зап'ястя. Вона жартома підтримувала цю гру, не уриваючи розмови з Полі. У блакитному платті вона була дуже гарна. Я снував здогади, хто з цих чоловіків торкався її, на кому з них вона лишила свій відбиток, як на Оресте.

Інші жінки мені не подобалися. Усі вони — біляві і чорняві — були схожі на Розальбу. Розкинувшись у фотелях, вони холодно сміялися і чаркувалися. Худорлявка, розцяцькована перснями та гримом більше за інших жінок, і далі сиділа там само — на дивані, підібгавши ноги і скрутившись калачиком. Вона прислухалася до розмови чоловіків з невинним виразом на розпусному личку.

Я й не спостеріг, коли почалися танці. Контральто виспівувало знайомий блюз. Оресте й далі не показувався. Габріелла танцювала в обіймах Додо, який навіть у танці не втрачав своєї безпристрасності. Здавалось очевидним, що цей лисавий чоловік немов створений для неї. З тим самим саркастичним виразом обличчя, він шепотів їй щось на вухо, а Габріелла сміялася йому в щоку.

Я перейшов через залу, щоб налити собі, і побачив П'єретто — він смоктав лід.

— Ти ще на ногах? — спитав я.

Він подивився на мене поблажливо.

Тут, протиснувшись поміж парами, до нас підійшов дивакуватий Чілі. Я очікував, що він почне клеїти дурня — зробить якусь гримасу або закукурікає. Натомість він подав нам руку. — Надзвичайно приємно, — сказав він тріснутим голосом.

— Тут досить затишно, — підморгнув він.

— Ви тут уперше? — запитав П'єретто.

— Я не цілком розумію, де ми, — одрік він таким же скрипливим голосом. — Ми сиділи в клубі і грали в покер, аж тут за нами заїхали друзі. Я гадав, ідеться про казино, але потім Мара каже: “Ми ідемо до Полі”. Хто там ще пам'ятає про Полі? Казали, він несповна розуму. — І Чілі вителющив очі, мов божевільний. — А як вам служниця? — прошепотів він. — Ота руда... Їстівна?

— Як гриб, — сказав П'єретто.

— Що говорять про Полі в Мілані? — запитав я.

— А хто думав, що він ще живий? З нього тільки й користі, що можна до нього сюди махнути в гості.

Крутнувши головою по-пташиному, він обернувся до дверей, обсмикнув свою куртку і пішов.

— Чудовий хлопець, елегантний і щирий, — сказав я П'єретто.

П'єретто трусонув головою і окинув поглядом стіл та пари. — Усі вони щирі, — сказав він переконано. — Їдять, п'ють і жеруться між собою. Чого ти хочеш? Повчитися, як це робиться?

— Де Оресте? — запитав я його.

— Якби ти був одним із них, то робив би те ж саме...

Я вихилив ще одну чарку лікеру і пішов геть.

Гарно було вийти у ніч і дійти ажно до верхівки пагорба. Приглушена музика і сум'яття у мене за плечима робили простір рівнини переді мною ще глибшим. Здавалось, вона плаває у зоряному небі.

Повернувшись до будинку, я відвів Габрієллу набік. — Надворі тебе чекає Оресте, — сказав я їй.

— Якщо він божевільний...

— Не знаю, хто з вас більш божевільний, — сказав я. — Мене не чекає ніхто.

Тоді вона засміялась і вислизнула надвір.

Час від часу гості збиралися в купку, і П'єретто просторікував, сміявся, пускав жінкам бісики. Поки ніхто ще не пропонував вийти гуртом під сосни. Грамофон невтомно співав. Правду кажучи, влитися у товариство цих людей було неважко. Ані жінки, ані Додо нічого іншого, крім насолод, не бажали. Достатньо було насолоджуватися разом з ними. До ранку було ще далеко.

Найбільш наполегливо танцювали Полі і ота худорлявка з перснями. Настала мить (Габрієлла вийшла вже давно), коли грамофон замовк. Полі та худорлявка зупинились, стискаючи одне одного в обіймах. Інші скупчилися навколо Чіллі, котрий уклякнув на килимі і, завиваючи, бив поклони перед невеликим портретом Полі, що стояв на підлозі. П'єретто спрагло упивався цим видовищем.

Чіллі розпочав літанію. Мара, білява подруга Додо, витерла з очей сльози, благаючи, щоб Чіллі припинив. Інші аплодували йому. Непевною ходою підійшов сам Полі і теж почав сміятися.

Але тут вклинився П'єретто. Він заявив, що усякому справжньому богові належить мати рану в боці. — Нехай підсудний оголиться, — проголосив він. — Нехай покаже нам рану.

Подекуди пробіг смішок, відтак всі замовкли і більше не сміялися. Худорлявка, яка залишилася поза гуртом, гарячково допитувалась: — Що там таке? що діється? — Я не наважувався подивитись на Полі; мені досить було побачити інше багряне обличчя.

Хтось поставив платівку; відразу закружляли пари. Я пішов по випивку і опинився поруч з Додо — він крутив головою, когось шукаючи. — Її нема, — сказав я. — Але скоро буде. — Він підняв склянку, ледь підморгнувши мені. Я кивнув йому без тіні посмішки. Ми порозумілися.

Я був п'яний, як дим. Через гармидер і сум'яття зала перед моїми очима почала затягуватися туманом. У глибині я бачив Полі, він сидів у фотелі. З ним хтось балакав — там був також П'єретто — а він виглядав спокійним, дещо осоловілим. Щоправда, він був блідий, але тепер усе навколо було блідим.

Увійшли Габрієлла та Оресте.

XXIX

Потім чимало люду висипало під сосни. Зайшла мова про те, аби піти вниз пагорба на полювання. Когось шукали, гадаю, Полі й оту

з персями. Грамофон мовчав. Я пішов налити собі ще одну чарку джину.

Оресте, минаючи мене, плеснув мене по плечі. Він був щасливий, хтозна чому.

— Усе гаразд?

Волосся в нього теж було скуйовджене.

— Хай би ці йолопи вже забиралися геть, — мовив він.

— А що каже Габрієлла?

— Їй аж пече нагнати їх в шию.

В цю мить з дому разом з Додо вийшла Габрієлла. — Гаразд, — сказав я йому, — тобі не завадило б випити.

Через вікно напливала свіжість, майже студінь (тепер вечорами і ранками рівнина затягалася туманом). Під магноліями пройшла з тацею Пінотта, в тіні хтось схопив її за стан; це був Чіллі. Вона рвонулась і втекла, кинувши склянки на землю. Під брязкіт склянок серед сосон вибухнули тріумфальні вигуки.

— Бач, — сказав я Оресте, — як розійшлися. Де П'єретто?

— Хай би вже їхали, — сказав він.

На веранді ми були самі. — Сьогодні ти можеш мені сказати, — буркнув я у склянку, — ти був з нею на терасі? Ти її домігся?

Оресте глянув на мене відкрито і ледь ворухнув губами. Я нахилився вперед. Усміхаючись, він трусонув головою і пішов геть.

Я почув, як на сходах хтось відхаркнув і пролунали тихі голоси. Від сходів коридор вів до спалень. До моєї також. Я не стримався і визирнув за поріг. Там не було нікого. Тоді я піднявся по сходах, готовий в разі чого невимушено усміхнутися. Увімкнуті всюди лампи вселяли відчуття самотності. Нагорі теж не було нікого. Я увійшов у свою кімнату, зачинив за собою двері, увімкнув і вимкнув світло. Порожньо. Я сів у темряві перед вікном і закурив. З-побіду сосон долинали крики, приглушена розмова, гомін. Я думав про Грєппо і його втрачену незайманість.

Привів мене до тьми тупіт в коридорі. Я вийшов і побачив лише, як майнула на повороті блакитна спідниця. Я наздогнав її посередині сходів.

Далі ми йшли. Габрієлла не сказала мені нічого, лише скривилась. Я спитав її: — Втомилася? — Вона знизала плечима. Про Додо я не спитав.

Ми вийшли надвір. Чутно було жіночі зойки і скрипучий регіт П'єретто. — Веселяться, — сказав я.

Сідаючи на східці, Габріелла з силою потягла мене за руку. — Побудь хвилику зі мною, — сказала вона мені по-змовницькому.

— А що, як надійде Оресте? — буркнув я.

— Тебе це хвилює? — усміхнулась вона. — Хочеш випити?

— Послухай, — сказав я. — Що в тебе було з Оресте?

Вона не відповіла, далі тримаючи мене за руку. Я відчував її подих і запах. Я притулився щокою до її щоки і поцілував її.

Вона відсунула мене. Відсунула, не зронивши й слова. Я не торкнувся її вуст. Вона не відповіла на мій поцілунок. У мене сильно калатало серце, вона теж це відчувала.

— Дурнику, — холодно сказала вона. — Бачив? Ось це у мене й було з Оресте.

Я відчув приниження і відчай. Я слухав її, похиливши голову.

— Ви хлопчаки, — сказала вона мені. — І Оресте теж, і той ваш приятель. Чого вам треба? Так, ми друзі, то й що? На цьому й кінець. Йде зима, ви повернетесь до Турину. Оресте теж мусить повернутися. Ти повинен йому це сказати. Оресте має дівчину, хай одружиться з нею. Мене це не стосується.

Вона замовкла. За якусь мить я бовкнув: — Ти ревнуєш?

— Облиш. Ще чого бракувало.

— Значить, Полі ревнує...

— Не говори дурниць. Ти тільки скажи Оресте, що я не розпоряджаюся собою. Скажеш?

— Що з тобою? ти плачеш?

У її голосі відчувалася напруга. — Так, скажи йому, що я плачу. Він повинен зрозуміти, що Полі хворий, а я хочу лишень, щоб він одужав.

— Оресте каже, що Полі тобі не потрібен. Ви ж розлучені. Та й де ти була, коли Полі лежав у лікарні?

Я посоромився, що сказав це. Габріелла мовчала. Серце мені закалатало знову.

— Послухай, — сказала вона, — ти мені віриш?

Я промовчав.

— Віриш чи ні?

Я підвів голову.

— Я, — прошепотіла Габріелла, — кохаю Полі.

— Тобі це здається безглуздом? — наполягала вона.

— А він? він тебе кохає?

Габрієлла підвелася, мовивши: — Подумай над цим. І розкажи все Оресте. А коли поїдете звідси, щосили втовкмачуй йому це... Ти славний хлопець.

Вона попрямувала під сосни. Мені паморочилося в голові, коли я підвівся, хотілося втекти з Греппо, йти і йти аж до світанку, аж до Мілану чи ще хтозна куди, як у ті неспокійні ночі, коли мене носило по Турині. Натомість я повернувся до зали, щоб випити ще чарку.

Сходами саме спускався Полі. Він був у двох піджаках, обидва просто накинуті на плечі, а очі мав мов попіл, немов жаринки в попелі. Я не здивувався, що він п'яний, але не думав, що він дійде до такого стану. Його прохання було тихе, але наполегливе: побути з ним, посидіти і покурити.

З чемності я запитав, чи давно він знає цих людей. І саме в цю мить зрозумів, що він зовсім не п'яний. Принаймні не від алкоголю. В очах його застиг той самий вираз, як і тієї ночі, коли ми стріли його на пагорбі.

— Полі, — сказав я, — тобі недобре?

Він глянув на мене спідлоба, стискаючи долонями підлокітники крісла.

— Надходять холоди, — сказав він. — Бодай би сніг упав. Тоді й Оресте міг би щось вполювати...

— Ти сердишся на Оресте?

Він похитав головою, не усміхнувшись.

— Я б хотів, аби ви завжди були тут. Хіба тобі сьогодні не весело? Ти ж не збираєшся їхати звідси?

— Вранці від'їжджають твої міланські друзі.

— Вони нудні, — сказав він. — Вони старі душею, з ними нема про що розмовляти. — Його зсудомило, немовби тягло на блювоту, та він стиснув губи, опустив очі і взяв себе в руки. — Неймовірно, — сказав він, — як глибоко у нашому естві сидить наше дитяче "я". Я ще й тепер відчуваю себе дитиною. Це наша найзакореніліша звичка...

Надворі якийсь телепень натиснув на клаксон, і від цього хрипкого, здушеного зойку Полі аж здригнувся.

— Сурми страшного суду, — сказав він похмуро.

В цю мить увійшов Додо і, побачивши нас, зупинився. — Ну й шельма цей Чілі! — вигукнув він. — Певне, поцупив трусики у когось з жінок. Пхає кожному під ніс і каже: "Якщо вгадаєш, чиї, дівчина твоя". А я питаю...

Полі дивився на нього погаслими очима.

— Ти п'яний? — сказав Додо. — Він п'яний? — Його обличчя знов набрало саркастичного виразу. Потираючи руки, він підійшов до стола. — Не жарко, — проголосив він. — Не знаю, з якого дива дівчатам забажалось гуляти. — Він спорожнив чарку і цмокнув язиком. — Там, нагорі, нікого нема? — Полі дивився на нього тим самим поглядом. — Ви не бачили Габріелли?

Коли Додо пішов, Полі сказав: — Чудова річ, отой рев уночі. Немов голос підземелля. Голос землі чи крові... Мені до душі Оресте.

XXX

Світанок застав нас усіх у залі, ми сиділи хто де, урозкид — по двоє, по троє, поодиноці. Хто дивився у вікно, хто тихо розмовляв. Чіллї і ще один тип спали. П'єретто та Додо смакували граппу.

Всі ми недавно повернулися, так само врозсип — з гущавини з лісу, з вершини пагорба. Пінотта, яку я розбудив стуком у двері, зарила нам каву.

Обличчя, спершу землісті у променях світанку, ставали синюшно-блідими, відтак рожевими, електричне світло мерхло. Вимкнувши його, ми розгублено озирнулися навколо. Першими прийшли до тями жінки.

Вони від'їхали, коли уже добре розвидніло, по ще вологому від роси гравію — той мало що й хруснув під шинами. Біля водойми, зі шлангом у руках, стояв старий Рокко і дивився, як вони від'їжджають.

— Ми повернемось! — репетували вони. — Автострадою сюди рукою подати.

— Ми приїдемо до Мілану! — гукнула Габріелла з насипу.

Полі вже повернувся в будинок. Ми вешталися без діла по гравієвій доріжці, роззираючись навколо. З соснової гілки при самій землі звисав картатий шарф. Я зачепив ногою склянку, що лежала на гравії: вона була ціла. Тепер, уранці, у звичному світлі, я не смів подивитись Габріеллі у вічі. Оресте теж мовчав, заклавши руки за спину.

— Що за недотепи ці міланці, — сказав П'єретто.

Габріелла втомлено усміхнулась. — Не будь банальним. Може, те ж саме вони говорять про нас.

— У всьому винні чоловіки, — сказав П'єретто. — А чоловіка пізнати по тому, яких жінок він терпить.

Оресте сказав: — А ти не зносиш жодної.

— Послухайте, — сказала Габріелла, — вирішуйте це самі. Я йду перепочити. Не сваріться мені тут.

Вона пішла, розчиняючись у прозорому повітрі. Ми вернулися до зали. Я зрозумів, що ми вже не зможемо знову зажити нашим колишнім життям. Щось змінилося. Хто вимовив вирішальне слово? Враження було таке, немов ми теж уже попрощалися.

Над безладом, який панував у залі, знову висів запах затхлості та квітів. Я відчув сморід воску. В одній тарілці догорала сигарета.

— Вночі, — сказав Оресте, — я застав у кухні Пінотту, вона плакала, бо ніхто ніколи не запрошує її до танцю.

Ми посідали у фотелі. На мене чигав головний біль, я відчував його у собі. — Випий, — сказав П'еретто, — не зашкодить. — Він налив собі чарчину.

Потім ми вирішили, що підемо до Двох Мостів на закупи. Ідея мені сподобалася. — Принаймні так допоможемо Пінотті.

Я піднявся до своєї кімнати по піджак. Проходячи коридором — мені запам'ятався ледь чутний запах нагрітих сонцем штор — я почув кашель, відхаркування, хрипіння. Все те долинало з кімнати Полі. Я натис на клямку, двері прочинилися. Полі сидів на ліжку в піжамі. Він підвів очі, важко дихаючи. В руці він тримав носовик, заплямований кров'ю. Він підніс його до вуст.

Я нерішуче спинився, а Полі дивився на мене підпухлими, беззахисними очима...

— Не розумію, — пробелькотів він, задихаючись.

Він хотів було сховати руку, але натомість розчепірів долоню. Рука теж була в крові. — Це не рвота, — сказав він. — Габріелла...

Я знайшов Габріеллу в її кімнаті. Вона прибігла, одягаючи по дорозі халат. Полі зустрів її із здивованим і невдоволенням виглядом покараної дитини. Він сказав: — Це не болить. Я просто сплюнув.

Ми покликали Оресте, гукнули й П'еретто. Габріелла судомно метушилася по кімнаті, навколо Полі. В очах її лихоманкою горів спогад про всі погляди, всі слова, весь трепет цих днів, в обличчі з'явилася твердість і вже його не покидала.

Мовчазний Оресте старанно оглянув Полі, кусаючи губи. — Ходімо, — сказав я П'еретто, — залишімо їх самих.

— Ти знав, що в нього сухоти? — питали ми один одного на веранді.

— Це й не дивно, з таким життям, яке він вів, — мовив я. — Він мусив про це знати...

— Облиш, — сказав П'єретто. — У такому випадку людина лікується.

Він, П'єретто, іноді просто вражав своєю наївністю. Я сказав, що не досить пам'ятати про здоров'я, щоби щось робити чи чогось не робити. Я сказав, що попри все його божевілля, Полі — чоловік меланхолійний, самотній, а такі замислюються над подібними речами, того й не можуть не знати, що їх чекає. — А про Габріеллу ти знав? — Що? — Що вона закохана, як кішка?

З цим він погодився. Але потім додав: — А хто ж тоді миша?

Вниз зійшли усі, Полі теж. Виглядав він роздратованим, обличчя бліде, очі запалися. Своїм звичайним голосом він сказав, що нема підстав міняти плани, у світі повно людей, у яких іде носом кров, і хто хоче жити, живе.

Оресте холодно пояснив, що хвороба в нього, очевидно, задавнена, він не розуміє, як це у шпиталі цього не помітили. Він говорив, не дивлячись на Габріеллу. — Ти повинен негайно показатись лікареві, — сказав він. — Треба їхати до Мілану.

Габріелла сказала, що піде до Двох Мостів, зателефонувати. — Краще поїду я, велосипедом, — запропонував я. — Візьми мене з собою, — сказала Габріелла. — Я хочу переговорити з його батьком.

Але я не вмів везти когось на рамі, тому їй довелося їхати з Оресте, що було цілком природно. Вони рушили, вона — на рамі між його рук, він щокую торкався її плеча.

— Вип'ємо з горя? — сказав Полі, повертаючись в дім. — Тепер уже однаково.

Він надпив зі своєї чарки. Обличчя його було землисте, він усміхався. Я думав про ту ніч на пагорбі, коли з-поміж кущів виринув зелений автомобіль.

— Тут ще тільки мого батька бракує, — сказав Полі. — Слава Богу, невдовзі всьому кінець.

П'єретто буркнув, щоб він не верз дурниць.

— Хіба це щось міняє? — сказав Полі негучно. Він закашлявся й підніс руку до вуст. Тоді вийняв сигарету.

— Кинь, — сказав П'єретто.

— І ти туди ж, — мовив Полі, але не закурив, відклав сигарету. — Ці маленькі грішки заповнюють день. Чому б не поставити своє

життя на карту задля поганої звички, задля дрібниці? Зате так відкриваєш цілий світ.

— Світ великий, — мовив П'єретто і перехилив чарку.

Коли повернулися Оресте з Габріеллою, ми вже були дещо напідпитку, а Полі белькотів, що жити легко, коли вмієш звільнитися від ілюзій.

Оресте порадив йому відпочити перед дорогою. Габріелла забрала йому з рук келишок і звеліла лягати. Відтак вона разом з Піноттою забігала по домі, посилаючи нас то за тим, то за сим, спорожняючи шухляди, пакуючи речі. Оресте стежив за нею, зціпивши зуби.

Автомобіль приїхав невдовзі після полудня — те ж саме зелене авто, за кермом якого сидів молодик у лівреї. — Пана комендатора, — шанобливо повідомив він, — немає в Мілані. Габріелла звеліла нам повантажити валізи.

Ми мовчки пообідали. Габріелла піднялася з-за столу, щоб поговорити зі старим Рокко. Я пішов самотою на вершину пагорба, сів на насипі й окинув поглядом рівнину, дикі стрімчаки. У ніжному небі, яке, здавалося, пахло фруктами, плинули великі білі хмари.

Всі сіли в машину. Ми трое вместилися позаду. Полі не мовив ані слова, і мене дивувало, що він не сів за кермо. Оресте тримав на плечі свою мисливську рушницю, а рукою підтримував велосипед на приступці.

Біля підніжжя Греппо я й не подумав обернутися. Відбулася коротка нарада щодо того, якою дорогою їхати. Пострибавши кілька хвилин по нерівному пугівці, ми опинилися на залізничній станції, між завітчаних хат, перед знайомими пагорбами. Здавалося, я знаю їх споконвіку. Ми вийшли з машини біля залізничного переїзду. Звідти починалося гладеньке асфальтне шосе, із захисними стовпцями та низькими бар'єрами. Ми перекинулися кількома словами, пожартували, суворе лице Габріелли на мить проясніло. Полі помахав нам рукою.

Тоді вони поїхали далі, а ми подалися до Млина випити по чарці.

Чезаре Павезе (1908-1950) — італійський поет, письменник, перекладач. Закінчивши Туринський університет, де він вивчав англійську літературу, починає перекладати американських та англійських письменників (Синклера Люїса, Германа Мелвілла, Шервуда Андерсона, Джона Дос Пассоса, Вільяма Фолкнера, Даніеля Дефо та ін.). Дебютує як поет у 1936 році збіркою «Праця втомлює», на яку, однак, критика майже не звернула уваги. З 1938 року починає співпрацювати, як перекладач і як редактор, з туринським видавництвом «Ейнауді»; ця співпраця триватиме до кінця його життя. У 1941 році публікує свої перші романи «В'язниця» і «Твої краї», у яких виразно виступають автобіографічні мотиви. Його перу належать романи «Пляж» (1941), «Товариш» (1947), «Чудове літо» (1949), «Тільки жінки» (1949), «ДИЯВОЛ НА ПАГОРБАХ» (1949), кілька збірок оповідань та поезій. Останній роман «Місяць і багаття» (1950) був удостоєний найвищої літературної премії Італії «Стрега». У серпні 1950 року Чезаре Павезе покінчує життя самогубством. Посмертно було опубліковано ще кілька збірок його оповідань та віршів, незавершений роман «Великий вогонь», збірку літературознавчих статей, щоденник «Мистецтво жити», який в Італії став чи не найпопулярнішим його твором.